

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

ТІЛ – ҚҰРАЛ

(Қазақ тілінің сарфы)

2-нші жылдық

Орынбор – 1915

СӨЙЛЕУ БӨЛІМДЕРІ

I. ЗАТ ЕСІМ

Зат есім – нәрселердің атын көрсететін сөздер. Нәрсе деп не түрлі де болса бар заттарды айтамыз. Зат тегінде екі түрлі. Біреулері – көзге көрінетін, құлаққа естілетін, мұрынға иіс келетін, тілге татылатын, денеге сезілетін деректі заттар. Екіншілері – көзге көрінбейтін, құлаққа естілмейтін, мұрынға иіс келмейтін, тілге татылмайтын денеге сезілмейтін, адам ақылмен ғана білетін дерексіз заттар.

Сол деректі һәм дерексіз заттардың атын көрсететін сөздерді **зат есім** дейміз.

Деректі заттардың есімін көрсететін сөздер, мысалы: *жер, су, ай, күн, дыбыс, ән, күй, иіс-қоңыс, дәм, ащылық, тұщылық, жылулық, суықтық, уа ғайрилары*¹⁴.

Дерексіз заттардың есімін көрсететін сөздер. Мәселен: *бақ, бәле, жан, өлім, ой, мінез, ұят, реніш, қуаныш, уа ғайрилары*.

Дағдыландыру. Төмендегі сөйлемдердің ішіндегі деректі, дерексіз заттардың есімін айырту.

Тау мен тасты су бұзар, адамзатты сөз бұзар. Өлген арыстаннан тірі тышқан артық. Ат аунаған жерге түк қалады. Иті құтырса, иесін қабар. Қойшы көп болса, қой арам өлер. Көлде жүрген қоңыр қаз көл қадірін білер ме? Шөлде жүрген дуадақ шөл қадірін білер ме? Тәңірі асыраған тоқтыны бөрі жемес. Шортанның өзі өлсе де, тісі өлмес. Көрмес түйені кермес. Битке пышақ суырма! Екі сұңқар таласса, бір қарғаға жем түсер. Бүркіт қартайса, тышқан аулар. Құста сүт жоқ, жылқыда өт жоқ. Ойлай берсең ой да көп, сана да көп, ойнай берсең, ой да жоқ, сана да жоқ. Есің барда етегіңді жап. Ашу дұшпан, ақыл дос, ақылына ақыл қос. Сабыр түбі сары алтын. Сарғайған жетер мұратқа, асыққан қалар ұятқа.

Зат есім екі түрлі болады: біреулері – нәрсенің дербес өз басына ғана қойылған: **Жалқы есім**. Екіншілері – нәрсенің біріне емес, барлық табына қойылған: **Жалпы есім**.

¹⁴ Уа ғайри – арабша тағы басқалары деген мағынаны білдіреді.

Жалқы есімдер: *Ахмет, Атымтай, Атығай, Қызылжар, Семей, Қырым, Қытай.*

Жалпы есімдер: *Кісі, еркек, қала, дала, ел, жұрт, ұлт, өлке, патшалық.*

Дағдыландыру. Төмендегі сөйлемдердің ішіндегі жалқы һәм жалпы есімдерді айырту.

Сайымның ұлы Қараман! Қазанға кетіп барамын. Қобыланды батыр дем алып, алдыңғы жаққа қарады: көз ұшында бір адам шауып өтіп барады. Боқанға келді «Ар ма?» – деп, «Алдыңда кісің бар ма?» – деп. А, Жанақ, тимей отыр қытығыма! Найманның кім жетеді ұшығына? Жиылып тамам арғын тең келе ме? Бір үйлі Тоқабайдай пұшығыма? Байлыққа кім тұрғанда Досан тұрған, қасында Байжан, Сыман қоса тұрған. Қорадан он төрт мың қой бірден өрген, Аламан шеннен шыққан. Асан тұрған, шапса қылыш өтпейтін Мұсам тұрған. Маған неге сөйлейді осы антұрған? Еділ қатса, кім өтпес; Едіге өлсе кім кетпес. Атаң жаман кісі еді: ат бергеннің құлы еді; шешен жаман кісі еді: Мәскеуден келген күң еді. Ыстамбұл патша болсаң да Құдыс, Шамға, Бұхармен, Хүкім етсең де Хиндүстанға. Ағылшын, Қытай, Йапон, Румды алып, дін түзеп, әмір етсең де бұл жаһанға. Тұтсаң да жеті ықылымның бәрін тегіс, кірерсің ақыр бір күн көрістанға. Есепсіз бай болсаң да Қарымбайдай; **сахи**¹⁵ боп мал шашсаң да Атымтайдай, патшадай Әмір Темірден түзетіп болсаң да әйдік батыр Арыстандай, болсаң да Жиреншедей тілге шешен, Ақырда жатар орның тар лақат жай.

Зат есімде екі айырыс бар: 1) Жекелік; 2) Көптік.

Жекелік айырыс – нәрсенің жеке күйіндегі есімнің түрі, мәселен: *ата, дене, омырау, белбеу, ой, сырнай, керней, ашу, шыны, қаз, құнан, аяқ, шелек.*

Көптік айырыс – нәрсенің көп күйіндегі есімнің түрі, мәселен: *аталар, денелер, омыраулар, белбеулер, ойлар, сырнайлар, кернейлер, ашулар, шынылар, қаздар, құндандар, аяқтар, шелектер.*

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерді жекелік айырыстан көптік айырысқа көшірту.

¹⁵ сахи – арабша мүлік иесі, қожа.

Кісі, адам, жан, бас, шаш, маңдай, мый, желке, бет, жүз, көз, кірпік, қас, мұрын, танау, ауыз, ерін, тіл, тіс, мұрт, таңдай, тамақ, өңеш, жақ, құлақ, самай иек, сақал, кеуде, қабырға, арка, тері, өкпе, бел, иін, аяқ, тізе, шөп, арпа, бидай, тары, сұлы, жүгері, жуа, шие, қайың, жөке, ожау, аяқ, табак, қар, жаңбыр, саз, балшық, бие, құлын, айғыр, қошқар, бұзау, қаз, үйрек, торғай, үкі, ителгі.

Зат есімде екі қалып бар: 1) Жай қалып; 2) Тәуелді қалып.

Жай қалып нәрсенің битарап күйіндегі есімнің түрі, мәселен, **жекеше**: ата, дене, омырау, белбеу, ой, үй, сырнай, керней, ашу, шыны, қаз, құнан, аяқ, шелек.

Көпше: аталар, денелер, омыраулар, белбеулер, ойлар, үйлер, сырнайлар, кернейлер, ашулар, шынылар, қаздар, құнандар, аяқтар, шелектер.

Тәуелді қалып – бір нәрсені екінші нәрсе меншіктеуін көрсеткендегі сөздің түрі.

Тәуелдік екі түрлі: 1) Оңаша тәуелдік; 2) Ортақ тәуелдік.

Оңаша тәуелдік бір нәрсені екінші нәрсе оңаша меншіктеуін көрсетеді. **Ортақ тәуелдік** бір нәрсені басқа нәрселер ортақ меншіктеуін көрсетеді.

Тәуелді қалыпта үш жақ бар: **I-нші жақ** (мендік), **II-інші жақ** (сендік), **III-нші жақ** (бөгделік).

Тәуелді қалыпта екі рет (түрі) бар: 1. Анайылық рет; 2. Сыпайылық рет.

ТӘУЕЛДІ ҚАЛЫП

ОҢАША ТӘУЕЛДІК

Жекеше: I-нші жақ (мендік): *атам, денем, омырауым, белбеуім, ойым, үйім, сырнайым, кернейім, ашуым, шыным, қазым, құнаным, аяғым, шелегім.*

II-нші жақ (сендік): *атаң, денең, омырауың, белбеуің, ойың, үйің, сырнайың, кернейің, ашуың, шының, қазың, құнаның, аяғың, шелегің.*

III-інші жақ (бөгделік): *атасы, денесі, омырауы, белбеуі, ойы, үйі, сырнайы, кернейі, ашуы, шынысы, қазы, құнаны, аяғы, шелегі.*

Көпше: I-нші жақ (мендік): *аталарым, денелерім, омырауларым, белбеулерім, ойларым, үйлерім, сырнайларым, кернейлерім, ашуларым, шыныларым, қаздарым, құнандарым, аяқтарым, шелектерім.*

II-нші жақ (сендік): *аталарың, денелерің, омырауларың, белбеулерің, ойларың, үйлерің, сырнайларың, кернейлерің, ашуларың, шыныларың, қаздарың, құнандарың, аяқтарың, шелектерің.*

III-інші жақ (бөгделік): *аталары, денелері, омыраулары, белбеулері, ойлары, үйлері, сырнайлары, кернейлері, ашулары, шынылары, қаздары, құнандары, аяқтары, шелектері.*

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша басқа зат есім сөздерді алып, оңаша тәуелдік түріне түсірту.

II. ОРТАҚ ТӘУЕЛДІК

Жекеше: I-інші жақ (біздік): *атамыз, денеміз, омырауымыз, белбеуіміз, ойымыз, үйіміз, сырнайымыз, кернейіміз, ашуымыз, шынымыз, қазымыз, құнанымыз, аяғымыз, шелегіміз.*

II-нші жақ (сіздік): *атаңыз, денеңіз, омырауыңыз, белбеуіңіз, ойыңыз, үйіңіз, сырнайыңыз, кернейіңіз, ашуыңыз, шыныңыз, қазыңыз, құнаныңыз, аяғыңыз, шелегіңіз.*

III-інші жақ (бөгделік): *атасы, денесі, омырауы, белбеуі, ойы, үйі, сырнайы, кернейі, ашуы, шынысы, қазы, құнаны, аяғы, шелегі.*

Көпше: I-інші жақ (біздік): *аталарымыз, денелеріміз, омырауларымыз, белбеулеріміз, ойларымыз, үйлеріміз, сырнайларымыз, кернейлеріміз, ашуларымыз, шыныларымыз, қаздарымыз, құнандарымыз, аяқтарымыз, шелектеріміз.*

II-інші жақ (сіздік): *аталарыңыз, денелеріңіз, омырауларыңыз, белбеулеріңіз, ойларыңыз, үйлеріңіз, сырнайларыңыз, кернейлеріңіз, ашуларыңыз, шыныларыңыз, қаздарыңыз, құнандарыңыз, аяқтарыңыз, шелектеріңіз.*

III-інші жақ (бөгделік): *аталары, денелері, омыраулары, белбеулері, ойлары, сырнайлары, кернейлері, ашулары, шынылары, қаздары, құнандары, аяқтары, шелектері.*

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша басқа зат есім сөздерді алып, ортақ тәуелдік түріне түсірту.

Ескерту. Анайылық ретпен сөйлегенде, оңаша тәуелдік түрмен айтылады, сыпайылық ретпен сөйлегенде, ортақ тәуелдік түрмен айтылады, мәселен:

Анайылық рет.

Жекеше: I-інші жақ – *атам, апам, балам, атым, асым, басым.*

II-інші жақ – *атаң, апаң, балаң, атың, асың, басың.*

III-інші жақ – *атасы, анасы, баласы, аты, асы, басы.*

Көпше: I-інші жақ – *аталарым, аналарым, балаларым, аттарым, астарым, бастарым.*

II-інші жақ – *аталарың, аналарың, балаларың, аттарың, астарың, бастарың.*

III-інші жақ – *аталары, аналары, балалары, аттары, бастары*

Сыпайылық рет.

Жекеше: I-інші жақ – *атамыз, анамыз, баламыз, асымыз, басымыз.*

II-інші жақ – *атаңыз, анаңыз, балаңыз, атыңыз, асыңыз, басыңыз.*

III-інші жақ – *анайылық ретше.*

Көпше: I-ші жақ – аталарымыз, аналарымыз, балаларымыз, аттарымыз, астарымыз, бастарымыз.

II-ші жақ – аталарыңыз, аналарыңыз, балаларыңыз, аттарыңыз, астарыңыз, бастарыңыз.

III-інші жақ – анайылық ретше.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерді осы үлгі бойынша әуелі анайы ретке, сонан соң сыпайы ретке аударту (жекеше, көпше, үш жақтық түрлерімен).

Арба, көрпе, тау, егеу, тай, көмей, сый, ши, от, бет, саз, өз, таң, көң, нар, айыр.

Сұраулар.

Зат туралы қазақ тілінде екі сұрау бар: кісі туралы «кім?» деп сұраймыз, басқа заттар туралы «не?» деп сұраймыз.

Жалғау һәм жалғаулықтар.

Жалғау екі түрлі: 1) Септік жалғау; 2) Көптік жалғау.

Септік жалғаулар сөздердің үйлесуіне сеп болады. **Көптік жалғаулар** нәрсенің жеке емес, көп күйдегі есімін көрсетеді.

Септік жалғау бесеу: 1. Ілік жалғау «-дың»; 2. Барыс жалғау «-ға»; 3. Табыс жалғау «-ды»; 4. Жатыс жалғау «-да»; 5. Шығыс жалғау «-дан».

Көптік жалғау біреу-ақ: «-лар», «-лар» жалғау жіңішке сөзде «-лер» болады.

Сөздің аяқ дыбысы дауыссыз яки жарты дауысты болса, «-лар» жалғау «-дар» болып, «-лер» жалғау «-дер» болып өзгереді.

Жалғаулықтар: *менен, үшін, арқылы, туралы, тақырыпты* уа ғайри сондай жалғау мағынасында жүретін сөздер.

Алдындағы сөздің аяқ дыбысының әуеніне қарап, жалғаулық «бенен» болып та айтылады. Қысқа түрлері «мен», «бен».

Септік жалғаулықтар да сөздің аяқ дыбысына қарай түрліше жалғанады. Мысал үшін түрлі-түрлі сөздер алып, жалғап қарайық.

Жай қалып.

§1. Жуан сөздің аяғы дауысты дыбыс болса:

«Аға» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	кім? Аға	кімдер? ағалар
Ілік жалғау	кімнің? Ағаның	кімдердің? ағалардың
Барыс жалғау	кімге? Ағаға	кімдерге? ағаларға
Табыс жалғау	кімді? Ағаны	кімдерді? ағаларды
Жатыс жалғау	кімде? Ағада	кімдерде? ағаларда
Шығыс жалғау	кімнен? Ағадан	кімдерден? ағалардан

Дағдыландыру. Аға, бала, ана, апа, қала, дала һәм басқа аяғы «а» сөздерді жалғаулату.

«Тары» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? Тары	нелер? тарылар
Ілік жалғау	ненің? Тарының	нелердің? тарылардың
Барыс жалғау	неге? Тарыға	нелерге? тарыларға
Табыс жалғау	нені? Тарыны	нелерді? тарыларды
Жатыс жалғау	неде? Тарыда	нелерде? тарыларда
Шығыс жалғау	неден? Тарыдан	нелерден? тарылардан

Дағдыландыру. Қазы, тазы, сұлы, қылы, шыны, талқы һәм басқа аяғы «ы» сөздерді жалғаулату.

§2. Жіңішке сөздің аяғы дауысты болса:

«Кеме» деген сөз	Көпше	Жекеше
Атау	не? Кеме	ненің? Кеменің
Ілік жалғау	нелер? Кемелер	нелердің? кемелердің
Барыс жалғау	неге? Кемеге	нелерге? кемелерге
Табыс жалғау	нені? Кемені	нелерді? кемелерді
Жатыс жалғау	неде? Кемеден	нелерде? кемелерде
Шығыс жалғау	неден? Кемеден	нелерден? кемелерден

3) **Дағдыландыру.** Әке, шеше, шеге, көше, теке, тізе, түйе һәм басқа аяғы «е» сөздерді жалғаулату.

§3. Жуан сөздің аяқ дыбысы жарты дауысты болса:

«Кісі» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	кім? Кісі	кімнің? кісінің
Ілік жалғау	кімдер? Кісілер	кімдердің? кісілердің
Барыс жалғау	кімге? Кісіге	кімдерге? кісілерге
Табыс жалғау	кімді? Кісіні	кімдерді? кісілерді
Жатыс жалғау	кімде? Кісінде	кімдерде? кісілерде
Шығыс жалғау	кімнен? Кісіден	кімдерден? кісілерден

4) **Дағдыландыру.** Түлкі, күпі, ешкі, түрпі, келі, күлкі басқа аяғы «і» сөздерді жалғаулату.

Жалғаулату қазіргі септеу деген мағынада (құраст.).

«Жау» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	кім? Жау	кімдер? жаулар
Ілік жалғау	кімнің? Жаудың	кімдердің? жаулардың
Барыс жалғау	кімге? Жауға	кімдерге? жауларға
Табыс жалғау	кімді? Жауды	кімдерді? жауларды
Жатыс жалғау	кімде? Жауда	кімдерде? жауларда
Шығыс жалғау	кімнен? Жаудан	кімдерден? Жаулардан

5) **Дағдыландыру.** Мынау сөздерді жалғаулату: Тау, бау, отау, танау, ау, су, бу, у.

«Тай» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? Тай	нелер? тайлар
Ілік жалғау	ненің? Тайдың	нелердің? тайлардың
Барыс жалғау	неге? Тайға	нелерге? тайларға
Табыс жалғау	нені? Тайды	нелерді? тайларды

Жатыс жалғау неде? Тайда нелерде? тайларда

Шығыс жалғау неден? Тайдан нелерден? тайлардан

6) **Дағдыландыру.** Мынау сөздерді жалғаулату: Қой, бой, май, сай, сый, мый, қый.

§4. Жіңішке сөздің аяғы жарты дауысты болса:

«Күйеу» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	кім? Күйеу	кімдер? күйеулер
Ілік жалғау	кімнің? Күйеудің	кімдердің? күйеулердің
Барыс жалғау	кімге? Күйеуге	кімдерге? күйеулерге
Табыс жалғау	кімді? Күйеуді	кімдерді? күйеулерді
Жатыс жалғау	кімдерге? Күйеулерге	кімдерде? күйеулерде
Шығыс жалғау	кімнен? Күйеуден	кімдерден? күйеулерден

7) **Дағдыландыру.** Мынау сөздерді жалғаулату: егеу, селеу, елеу, белбеу, көсеу.

«Үй» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? Үй	нелер? үйлер
Ілік жалғау	ненің? Үйдің	нелердің? үйлердің
Барыс жалғау	неге? Үйге	нелерге? үйлерге
Табыс жалғау	нені? Үйді	нелерді? үйлерді
Жатыс жалғау	неде? Үйде	нелерде? үйлерде
Шығыс жалғау	неден? Үйден	нелерден? үйлерден

Дағдыландыру. Мынау сөздерді жалғаулату: Күй, көмей, ши, ай, кеней, сәуегей.

Мұнан көрінеді: жіңішке сөздің аяғы жарты дауысты дыбыс болса, жалғауларда өзгеріс болатыны, мәселен *-ға* жалғау *-ге* болып, *-да* жалғау *-де* болып, *-дан* жалғау *-ден* болып өзгерілгені; жана да көптік жалғаулар жіңішке сөздерде *-лер* болып өзгерілгені.

Ескерту. Жалғаулықтар жуан, жіңішке сөздердің іне бірдей. Мәселен, жау менен, жау үшін, жау арқылы, жау туралы, жау тақырыпты.

Тай... тай... тай... тай... тай...,
күйеу... күйеу... күйеу... күйеу... күйеу...,
үй... үй... үй... үй... үй...

§5. Жуан сөздің аяғы қатаң дыбыс болса:

«Аяқ» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? Аяқ	нелер? аяқтар
Ілік жалғау	ненің? Аяқтың	нелердің? аяқтардың
Барыс жалғау	неге? Аяққа	нелерге? аяқтарға
Табыс жалғау	нені? Аяқты	нелерді? аяқтарды
Жатыс жалғау	неде? Аяқта	нелерде? аяқтарда
Шығыс жалғау	неден? Аяқтан	нелерден? аяқтардан

Ескерту. Сөз аяғы қатаң дыбыс болса, жалғау басындағы «д» дыбысы «т» сияқты естіледі. Ондай орында «т» сияқты естіледі. Ондай орында «т» жазбай, «д» қаріпін жазу тиіс.

9) Дағдыландыру. *Тайлақ, ат, құс, қап, шап, топ* һәм басқа аяғы қатаң дыбысты сөздерді жалғаулату.

§6. Жіңішке сөздің аяғы қатаң дыбыс болса:

«Бет» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? Бет	нелер? беттер
Ілік жалғау	ненің? Беттің	нелердің? беттердің
Барыс жалғау	неге? Бетке	нелерге? беттерге
Табыс жалғау	нені? Бетті	нелерді? беттерді
Жатыс жалғау	неде? Бетте	нелерде? беттерде
Шығыс жалғау	неден? Беттен	нелерден? беттерден

10) **Дағдыландыру.** Ет, тіс, іш, жүрек, жіп, шөп һәм басқа аяғы қатаң дыбысты жіңішке сөздерді жалғаулату.

§7. Жуан сөздің аяғы ымыралы дыбыс болса:

«Мал» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? мал	нелер? малдар
Ілік жалғау	ненің? малдың	нелердің? малдардың
Барыс жалғау	неге? малға	нелерге? малдарға
Табыс жалғау	нені? малды	нелерді? малдарды
Жатыс жалғау	неде? малда	нелерде? малдарда
Шығыс жалғау	неден? малдан	нелерден? малдардан

11) **Дағдыландыру.** Құл, жар, жаз, баж, жал, қыз, тұз һәм басқа аяғы ымыралы дыбысты жуан сөздерді жалғаулату.

§8. Жіңішке сөздің аяғы ымыралы дыбыс болса:

«Көз» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? көз	нелер? көздер
Ілік жалғау	ненің? көздің	нелердің? көздердің
Барыс жалғау	неге? көзге	нелерге? көздерге
Табыс жалғау	нені? көзді	нелерді? көздерді
Жатыс жалғау	неде? көзде	нелерде? көздерде
Шығыс жалғау	неден? көзден	нелерден? көздерден

Ескерту. Сөз аяғы «р» болса, көптік жалғау «-дар», «-дер» болмай, «-лар», «-лер» күйінде қалады.

12) **Дағдыландыру.** Сөз, көл, ел, жер, із, көз һәм басқа аяғы ымыралы дыбысты жіңішке сөздерді жалғаулату.

§9. Жуан сөздің аяғы ымырасыз дыбыс болса:

«Нан» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? нан	нелер? нандар
Ілік жалғау	ненің? нанның	нелердің? нандардың
Барыс жалғау	неге? нанға	нелерге? нандарға
Табыс жалғау	нені? нанды	нелерді? нандарды
Жатыс жалғау	неде? нанда	нелерде? нандарда
Шығыс жалғау	неден? наннан	нелерден? нандардан

13) **Дағдыландыру.** Жан, аң, шам, сам, шаң, таң, һәм басқа аяғы ымырасыз дыбысты жуан сөздерді жалғаулату.

§10. Жіңішке сөздің аяғы ымырасыз дыбыс болса:

«Жем» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? жем	нелер? жемдер
Ілік жалғау	ненің? жемнің	нелердің? жемдердің
Барыс жалғау	неге? жемге	нелерге? жемдерге
Табыс жалғау	нені? жемді	нелерді? жемдерді
Жатыс жалғау	неде? жемде	нелерде? жемдерде
Шығыс жалғау	неден? жемнен	нелерден? жемдерден

14) **Дағдыландыру.** Сең, күн, ем, күң, кілем, жүген басқа аяғы ымырасыз дыбысты жіңішке сөздерді жалғаулату.

ТӘУЕЛДІ ҚАЛЫП ОҢАША ТӘУЕЛДЕУ

§11. Жуан сөздің аяғы жай қалыпта дауысты дыбыс болса, тәуелді қалыпта жалғаулар былай жалғанады:

«Ата» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	атам	атаң	атасы
Ілік жалғау	атамның	атаңның	атасының
Барыс жалғау	атама	атаңа	атасына
Табыс жалғау	атамды	атаңды	атасын
Жатыс жалғау	атамда	атаңда	атасыңда
Шығыс жалғау	атамды	атаңнан	атасынан

Көпше: Атау	аталарым	аталарың	аталары
Ілік жалғау	аталарымның	аталарыңның	аталарының
Барыс жалғау	аталарыма	аталарыңа	аталарына
Табыс жалғау	аталарымды	аталарыңды	аталарын
Жатыс жалғау	аталарымда	аталарыңда	аталарыңда
Шығыс жалғау	аталарымнан	аталарыңнан	аталарынан

15) **Дағдыландыру.** Бала, жаға, тары, шырпы, қора уа ғайри сондай сөздерді осы жоғарғы үлгі бойынша тәуелді қалыпта жалғаулату.

§12. Жіңішке сөздің аяғы жай қалыпта дауысты дыбыс болса, тәуелді қалыпта жалғаулар былай жалғанады:

«Тері» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	терім	терің	терісі
Ілік жалғау	терімнің	теріңнің	терісінің
Барыс жалғау	теріме	теріңе	терісіне
Табыс жалғау	терімді	теріңді	терісін

Жатыс жалғау	терімде	теріңде	терісінде
Шығыс жалғау	терімнен	теріңнен	терісінен

Көпше: Атау	терілерім	терілерің	терілері
Ілік жалғау	терілерімнің	терілеріңнің	терілерінің
Барыс жалғау	терілеріме	терілеріңе	терілеріне
Табыс жалғау	терілерімді	терілеріңді	терілерің
Жатыс жалғау	терілерімде	терілеріңде	терілерінде
Шығыс жалғау	терілерімнен	терілеріңнен	терілерінен

16) **Дағдыландыру.** Кеуде, шеге, түлкі, кірпі, күні уа ғайри сондай сөздерді осы көрсетілген үлгі бойынша тәуелді қалыпта жалғаулату.

§13. Жуан сөздің аяғы жай қалыпта жарты дауысты дыбыс болса, тәуелді қалыпта жалғаулар былай жалғанады:

Танау» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	танауым	танауың	танауы
Ілік жалғау	танауымның	танауың	танауының
Барыс жалғау	танауыма	танауыңа	танауына
Табыс жалғау	танауымды	танауыңды	танауын
Жатыс жалғау	танауымда	танауыңда	танауында
Шығыс жалғау	танауымнан	танауыңнан	танауынан

Көпше:

Атау	танауларым	танауларың	танаулары
Ілік жалғау	танауларымның	танауларыңның	танауларының
Барыс жалғау	танауларыма	танауларыңа	танауларына
Табыс жалғау	танауларымды	танауларыңды	танауларын

Жатыс жалғау	танауларымда	танауларыңда	танауларында
Шығыс жалғау	танауларымнан	танауларыңнан	танауларынан

17) **Дағдыландыру.** Ау, бау, тау, жау, қару, жылу уа ғайри сондай сөздерді осы көрсеткен үлгі бойынша тәуелді қалыпта жалғаулату.

«Қой» деген сөз

	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
--	-----------------	------------------	-------------------

Жекеше: Атау	қойым	қойың	қойы
Ілік жалғау	қойымның	қойыңның	қойының
Барыс жалғау	қойыма	қойыңа	қойына
Табыс жалғау	қойымды	қойыңды	қойын
Жатыс жалғау	қойымда	қойыңда	қойында
Шығыс жалғау	қойымнан	қойыңнан	қойынан

Көпше: Атау	қойларым	қойларың	қойлары
Ілік жалғау	қойларымның	қойларыңның	қойларының
Барыс жалғау	қойларыма	қойларыңа	қойларына
Табыс жалғау	қойларымды	қойларыңды	қойларын
Жатыс жалғау	қойларымда	қойларыңда	қойларында
Шығыс жалғау	қойларымнан	қойларыңнан	қойларынан

18) **Дағдыландыру.** Бай, малай, сай, тай, той, жай ғайри сондай сөздерді осы көрсеткен үлгі бойынша

«Ми» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	миым	миың	миы
Ілік жалғау	миымның	миыңның	миының
Барыс жалғау	миыма	миыңа	миына
Табыс жалғау	миымды	миыңды	миын

Жатыс жалғау	миымда	миыңда	миыңда
Шығыс жалғау	миымнан	миыңнан	миыңнан

Көпше: Атау	миларым	миларың	милары
Ілік жалғау	миларымның	миларыңның	миларының
Барыс жалғау	миларыма	миларына	миларына
Табыс жалғау	миларымды	миларыңды	миларын
Жатыс жалғау	миларымда	миларыңда	миларында
Шығыс жалғау	миларымнан	миларыңнан	миларынан

19) **Дағдыландыру.** Сый, ки уа ғайри сондай сөздерді осы көрсеткен үлгі бойынша тәуелді қалыпта жалғаулату.

§14. Жіңішке сөздің аяғы жай қалыпта жарты дауысты дыбыс болса, тәуелді қалыпта жалғаулар былай жалғанады.

«Егеу» деген сөз **I-ші жақ** **II-ші жақ** **III-ші жақ**

Жекеше: Атау	егеуім	егеуің	егеуі
Ілік жалғау	егеуімнің	егеуіңнің	егеуінің
Барыс жалғау	егеуіме	егеуіңе	егеуіне
Табыс жалғау	егеуімді	егеуіңді	егеуін
Жатыс жалғау	егеуімде	егеуіңде	егеуінде
Шығыс жалғау	егеуімнен	егеуіңнен	егеуінен

Көпше: Атау	егеулерім	егеулерің	егеулері
Ілік жалғау	егеулерімнің	егеулеріңнің	егеулерінің
Барыс жалғау	егеулеріме	егеулеріңе	егеулеріне
Табыс жалғау	егеулерімді	егеулеріңді	егеулерін
Жатыс жалғау	егеулерімде	егеулеріңде	егеулерінде
Шығыс жалғау	егеулерімнен	егеулеріңнен	егеулерінен

«Күй» деген сөз **I-ші жақ** **II-ші жақ** **III-ші жақ**

Жекеше: Атау	күйім	күйің	күйі
Ілік жалғау	күйімнің	күйіңнің	күйінің
Барыс жалғау	күйіме	күйіңе	күйіне
Табыс жалғау	күйімді	күйіңді	күйін

Жатыс жалғау	күйімде	күйінде	күйінде
Шығыс жалғау	күйімнен	күйіңнен	күйінен
Көпше: Атау	күйлерім	күйлерің	күйлері
Ілік жалғау	күйлерімнің	күйлеріңнің	күйлерінің
Барыс жалғау	күйлеріме	күйлеріңе	күйлеріне
Табыс жалғау	күйлерімді	күйлеріңді	күйлерін
Жатыс жалғау	күйлерімде	күйлеріңде	күйлерінде
Шығыс жалғау	күйлерімнен	күйлеріңнен	күйлерінен
«Би» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	биім	биің	биі
Ілік жалғау	биімнің	биіңнің	биінің
Барыс жалғау	биіме	биіңе	биіне
Табыс жалғау	биімді	биіңді	биін
Жатыс жалғау	биімде	биіңде	биінде
Шығыс жалғау	биімнен	биіңнен	биінен
Көпше: Атау	билерім	билерің	билері
Ілік жалғау	билерімнің	билеріңнің	билерінің
Барыс жалғау	билеріме	билеріңе	билеріне
Табыс жалғау	билерімді	билеріңді	билерін
Жатыс жалғау	билерімде	билеріңде	билерінде
Шығыс жалғау	билерімнен	билеріңнен	билерінен

20) **Дағдыландыру.** Осы үлгі бойынша уй, көмей, ій, ши, кеней уа ғайри жай қалыпта аяғында жарты дауысты «й» бар сөздерді жалғаулату.

§15. Жуан сөздің аяғы жай қалыпта дауыссыз дыбыс болса, тәуелді қалыпта жалғаулар былай жалғанады.

«Мал» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	малым	малың	малы
Ілік жалғау	малымның	малыңның	малының
Барыс жалғау	малыма	малына	малына

Табыс жалғау	малымды	малыңды	малын
Жатыс жалғау	малымда	малыңда	малында
Шығыс жалғау	малымнан	малыңнан	малынан

Көпше: Атау	малдарым	малдарың	малдары
Ілік жалғау	малдарымның	малдарыңның	малдарының
Барыс жалғау	малдарыма	малдарына	малдарына
Табыс жалғау	малдарымды	малдарыңды	малдарын
Жатыс жалғау	малдарымда	малдарыңда	малдарында
Шығыс жалғау	малдарымнан	малдарыңнан	малдарынан

21) **Дағдыландыру.** Осы үлгі бойынша шал, қар, қаз, қап, қан, шақ, ас уа ғайри сондай аяғы дауыссыз дыбысты сөздерді тәуелді қалыпта жалғаулату.

§16. Жіңішке сөздің аяғы жай қалыпта дауыссыз дыбыс болса, тәуелді қалыпта жалғаулар былай жалғанады.

«Ет» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	етім	етің	еті
Ілік жалғау	етімнің	етіңнің	етінің
Барыс жалғау	етіме	етіңе	етіне
Табыс жалғау	етімді	етіңді	етін
Жатыс жалғау	етімде	етіңде	етінде
Шығыс жалғау	етімнен	етіңнен	етінен

Көпше: Атау	еттерім	еттерің	еттері
Ілік жалғау	еттерімнің	еттеріңнің	еттерінің
Барыс жалғау	еттеріме	еттеріне	еттеріне
Табыс жалғау	еттерімді	еттеріңді	еттерін
Жатыс жалғау	еттерімде	еттеріңде	еттерінде
Шығыс жалғау	еттерімнен	еттеріңнен	еттерінен

22) **Дағдыландыру.** Осы үлгі бойынша ел, жыр, күз, бет, иек, күш, тіс, жең, жем уа ғайри сондай аяғы дауыссыз дыбысты жіңішке сөздерді тәуелді қалыпта жалғаулату.

II. ОРТАҚ ТӘУЕЛДІК

§17. Жуан сөздің аяғы жай қалыпта дауыссыз дыбыс болса, ортақ тәуелдік түріне жалғаулар былай жалғанады:

«Апа» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	апамыз	апаңыз	апасы ^{16*}
Ілік жалғау	апамыздың	апаңыздың	апасының
Барыс жалғау	апамызға	апаңызға	апасына
Табыс жалғау	апамызды	апаңызды	апасын
Жатыс жалғау	апамызда	апаңызда	апасында
Шығыс жалғау	апамыздан	апаңыздан	апасынан
Көпше: Атау	апаларымыз	апаларыңыз	апалары
Ілік жалғау	апаларымыздың	апаларыңыздың	апаларының
Барыс жалғау	апаларымызға	апаларыңызға	апаларына
Табыс жалғау	апаларымызды	апаларыңызды	апаларын
Жатыс жалғау	апаларымызда	апаларыңызда	апаларында
Шығыс жалғау	апаларымыздан	апаларыңыздан	апаларынан

23) **Дағдыландыру.** Аяғында дауысты дыбыс бар жуан сөздерді осы үлгі бойынша жалғаулату. Жіңішке сөздің аяғы жай қалыпта дауысты дыбыс болса, ортақ тәуелдік қалыпта жалғаулар былай жалғанады:

«Іні» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	ініміз	інііңіз	інісі
Ілік жалғау	ініміздің	інііңіздің	інісінің
Барыс жалғау	інімізге	інііңізге	інісіне
Табыс жалғау	інімізді	інііңізді	інісін
Жатыс жалғау	інімізде	інііңізде	інісінде
Шығыс жалғау	інімізден	інііңізден	інісінен

¹⁶ III-жақ оңаша тәуелдік сияқты ортақтығын «олардың» деген сөз көрсетеді. Мәселен, «олардың апасы», «олардың апалары», «олардың үйі», «олардың үйлері».

Көпше: Атау	інілеріміз	інілеріңіз	інілері
Ілік жалғау	інілеріміздің	інілеріңіздің	інілерінің
Барыс жалғау	інілерімізге	інілеріңізге	інілеріне
Табыс жалғау	інілерімізді	інілеріңізді	інілерін
Жатыс жалғау	інілерімізде	інілеріңізде	інілерінде
Шығыс жалғау	інілерімізден	інілеріңізден	інілерінен

24) **Дағдыландыру.** Осы үлгі аяғы дауысты жіңішке көздерді ортақ тәуелдік түрінде жалғаулату.

§18. Жуан сөздің аяғы жай қалыпта дауысты дыбыс болса, ортақ жалғаулар былай жалғанады:

«Бас» деген сөз **I-ші жақ** **II-ші жақ** **III-ші жақ**

Жекеше: Атау	басымыз	басыңыз	басы
Ілік жалғау	басымыздың	басыңыздың	басының
Барыс жалғау	басымызға	басыңызға	басына
Табыс жалғау	басымызды	басыңызды	басын
Жатыс жалғау	басымызда	басыңызда	басында
Шығыс жалғау	басымыздан	басыңыздан	басынан

Көпше: Атау	бастарымыз	бастарыңыз	бастары
Ілік жалғау	бастарымыздың	бастарыңыздың	бастарының
Барыс жалғау	бастарымызға	бастарыңызға	бастарына
Табыс жалғау	бастарымызды	бастарыңызды	бастарын
Жатыс жалғау	бастарымызда	бастарыңызда	бастарында
Шығыс жалғау	бастарымыздан	бастарыңыздан	бастарынан

25) **Дағдыландыру.** Осы үлгі аяғы дауыссыз хәм жарты дауысты жуан сөздерді ортақ тәуелдік түрінде жалғаулату.

§19. Жуан сөздің аяғы жай қалыпта дауыссыз я жарты дауысты дыбыс болса, ортақ тәуелдік түрінде былай жалғанады:

«Күш» деген сөз **I-ші жақ** **II-ші жақ** **III-ші жақ**

Жекеше: Атау	күшіміз	күшіңіз	күші
---------------------	---------	---------	------

Ілік жалғау	күшіміздің	күшіңіздің	күшінің
Барыс жалғау	күшімізге	күшіңізге	күшіне
Табыс жалғау	күшімізді	күшіңізді	күшін
Жатыс жалғау	күшімізде	күшіңізде	күшінде
Шығыс жалғау	күшімізден	күшіңізден	күшінен

Көпше: Атау	күштеріміз	күштеріңіз	күштері
Ілік жалғау	күштеріміздің	күштеріңіздің	күштерінің
Барыс жалғау	күштерімізге	күштеріңізге	күштеріне
Табыс жалғау	күштерімізді	күштеріңізді	күштерін
Жатыс жалғау	күштілерімізде	күштеріңізде	күштерінде
Шығыс жалғау	күштерімізден	күштеріңізден	күштерінен

26) **Дағдыландыру.** Осы үлгі бойынша аяғы дауыссыз я жарты дауысты жіңішке сөздерді ортақ тәуелдік түрінде жалғаулату.

Жай қалып пен тәуелді қалып арасындағы айырықтар

Жай қалыпта:	Тәуелді қалыпта:		
	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Барыс жалғау	-ға, -ге	-а, -е	-на, -не
Табыс жалғау	-ды, -ні	—	-н
Жатыс жалғау	-да, -де	—	-нда, -нде
Шығыс жалғау	-дан, -ден -нан, -нен	—	-нан, -нен —

ҚОРЫТУ

Жалғаулар

Септік – *-ның, -дың, -ға, -ге, -қа, -ке, -ны, -ды, -да, -дан, -нан, -ден, -нен.*

Көптік – *-лар, -лер, -дар, -дер.*

Тәуелдіктер

1) *Оңаша* – -м, -ң, -бі, (-сы)¹⁷

2) *Ортақ* – -мыз (-ымыз), -ңыз (-ыңыз), -бі (-сы)¹⁸

ЗАТ ЕСІМНЕН ТУҒАН СӨЗДЕР

Түпкі зат есімдер түпкі заттың есімін көрсетеді. Түпкі затқа қатысқан екінші зат болса, ол екінші затты атау үшін түпкі заттың есіміне һәр түрлі жұрнақтар жалғанады. Мысалдар:

§1. «-шы» жұрнақ заттың есіміне жалғанады: сол затқа қатысы бар адамдарды атау үшін. Мәселен: «Үй» деген сөзге «-ші» жұрнағын жалғап «үйші» дейміз, үй істейтін адамды атау үшін; «Жылқы» деген сөзге «-шы» жұрнағын жалғап «жылқышы» дейміз, жылқы бағатын адамды атау үшін; «Балық» деген сөзге «-шы» жұрнағын жалғап «балықшы» дейміз, балық аулайтын адамды атау үшін; «Егін» деген сөзге «-ші» жұрнағын жалғап «егінші» дейміз, егін егуші адамды атау үшін. «Су» деген сөзге «-шы» жұрнағын жалғап «сушы» дейміз, су таситын адамды атау үшін уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-шы» жұрнағы жалғанарлық сөздерді тапқызып, жалғату.

§ 2. «-лық» (-лік, -дық, -дік, -тық, -тік) жұрнақ зат есімге жалғанады:

Әуелі, сол зат үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін. Мәселен: «Арқа» деген сөзге «-лық» жұрнағын қосып «арқалық» дейміз, арқа үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін; «Тер» деген сөзге «-лік» жұрнағын қосып «терлік» дейміз, тер үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін; «Мұрын» деген сөзге «-дық» жұрнағын

¹⁷ Сөз аяғы дауысты дыбыс болса, «ы» алдында «с» қосылады.

¹⁸ Ортақ тәуелдіктің III-ші жағы оңаша тәуелдікпен бірдей; Ортақтығын «олар» деген сөз қосылғанынан білеміз.

қосып «мұрындық» дейміз, мұрын үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін; «Түн» деген сөзге «-дік» жұрнағын қосып «түндік» дейміз түн үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін; «От» деген сөзге «-тық» жұрнағын қосып «оттық» дейміз, от үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін. «Өркеш» деген сөзге «-тік» жұрнағын қосып «өркештік» дейміз, өркеш үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін уа ғайри сондай.

Екінші, басқа нәрселерге сол затты өлшеу болатындығын көрсету үшін. Мәселен: «Ай» деген сөзге «-лық» жұрнағын жалғап «айлық» дейміз, айдың өлшеу болғандығын көрсету үшін; «Түйе» деген сөзге «-лік» жұрнағын жалғап «түйелік» дейміз, түйенің басқаларға өлшеу екендігін көрсету үшін; «Жыл» деген сөзге «-дық» жұрнағын жалғап «жылдық» дейміз, жылдың басқаларға өлшеу болғандығын көрсету үшін; «Күн» деген сөзге «-дік» жұрнағын жалғап, «күндік» дейміз, күннің басқаларға өлшеу болғандығын көрсету үшін; «Оқ» деген сөзге «-тық» жұрнағын жалғап «оқтық» дейміз, оқтық басқаларға өлшеу болғанын көрсету үшін; «Көйлек» деген сөзге «-тік» жұрнағын жалғап «көйлектік» дейміз, көйлек басқаларға өлшеу болғанын көрсету үшін.

Үшінші, сол заттың қалпын көрсету үшін, мәселен: «Аға» деген сөзге «-лық» жұрнағын жалғап, «ағалық» дейміз, аға қалпын көрсету үшін; «Іні» деген сөзге «-лік» жұрнағын жалғап, «інілік» дейміз, іні қалпын көрсету үшін; «Шал» деген сөзге «-дық» жұрнағын жалғап «шалдық» дейміз, шал қалпын көрсету үшін; «Ел» деген сөзге «-дік» жұрнағын жалғап «елдік» дейміз, ел қалпын көрсету үшін; «Жұрт» деген сөзге «-тық» жұрнағын жалғап «жұрттық» дейміз, жұрт қалпын көрсету үшін.

Дағдыландыру. «-лық», (-лік, -дық, -дік, -тық, -тік) жұрнақ жалғанарлық сөздерді тапқызып, жалғату.

§ 3. «-шылық» (-шілік) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол затқа лайық қалпын атау үшін. Мәселен: «Адам» деген сөзге «-шылық» жұрнағын жалғап «адамшылық» дейміз, адамға лайық қалпын атау үшін; «Жігіт» деген сөзге «-шілік» жұрнағын жалғап «жігітшілік» дейміз, жігітке лайық қалпын

атау үшін; «Қазақ» деген сөзге «-шылық» жұрнағын жалғап «қазақшылық» дейміз, қазаққа лайық қалпын атау үшін.

Ескерту. Бұл «-шылық» (-шілік) жұрнағынан «балықшылық», «егіншілік» деген сөздердегі «-шылық», «-шілік» жұрнақтарын айыру тиіс, үйткені бұлардағы «-шылық» екі жұрнақтан болған: «-шы» һәм «-лық» (балықшылық, егіншілік) һәм бұлар заттың жай ғана қалпын көрсетеді.

Дағдыландыру. «-шылық», «-шілік», жұрнақтарын жалғарлық сөздерді тапқызып жалғату.

§ 4. «-шыл» жұрнақ зат есіміне жалғанады. Сол затты екінші зат жарататындығын, сүйетіндігін көрсету үшін. Мәселен: «Ұйқы» деген сөзге «-шыл» жұрнағын жалғап «ұйқышыл» деп, ұйқыны сүйетіндігін көрсетеміз; «Ұлт» деген сөзге «-шыл» жұрнағын жалғап «ұлтшыл» деп, ұлтты сүйетіндігін көрсетеміз; «Қазақ» деген сөзге «-шыл» жұрнағын жалғап «қазақшыл» деп, қазақты сүйетіндігін көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-шыл» жұрнағын жалғарлық сөздерді тапқызып, жалғату.

§ 5. «-шық» (-шік) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол заттың кішкенеелігін көрсету үшін. Мәселен: «Қап» деген сөзге «-шық» жұрнағын жалғап «қапшық» деп, қаптың кішкенеелігін көрсетеміз; «Үй» деген сөзге «-шік» жұрнағын жалғап «үйшік» деп, үйдің кішкенеелігін көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-шық» (-шік) жұрнақ жалғарлық сөздерді тапқызып, жалғату.

§ 6. «-ша» (-ше) жұрнақ та зат есіміне жалғанады, сол заттың кішкенеелігін көрсету үшін. Мәселен: «Құман» деген сөзге «-ша» жұрнағын жалғап «құманша» деп, құманның кішкенеелігін көрсетеміз; «Көрпе» деген сөзге «-ше» жұрнағын жалғап «көрпеше» деп, көрпенің кішкенеелігін көрсетеміз уа ғайри сондай.

Ескерту. *Құнаниша, дөненше, бұқаша, өгізше, інгенше, тайынша* уа ғайри сондай сөздерді осы жолмен болған заттың кішкене һәм сүйкімділігін көрсету үшін сол заттың есіміне

мынау жұрнақтар жалғанады: «-шақ», «-қан», «-қай». Мысалы: *құлын-құлынишақ, бота-бота-қан, бала-балақай.*

Дағдыландыру. «-ша» (-ше) жұрнақ жалғанарлық сөздерді тапқызып жалғату.

§ 7. «-қой» (-көй -гөй) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол затты күйттеушіні атау үшін. Мәселен: «Сықақ» деген сөзге «-қой» жұрнағын жалғап «сықаққой» деп күйттеушіні айтамыз; «Әзіл» деген сөзге «-гөй» жұрнағын жалғап «әзілгөй» деп, әзіл күйттеушіні атаймыз; «Бата» деген сөзге «гөй» жұрнағын жалғап «батагөй» деп, бата күйттеушіні атаймыз.

Дағдыландыру. «-қой» (-көй, -гөй) жұрнақ жалғанарлық сөздерді тапқызып, жалғату.

§ 8 «-нікі» (-дікі)¹⁹ жұрнақ зат есіміне жалғанады, нәрсенің сол затқа тиісті екендігін көрсету үшін: Мәселен: «Кісі» деген сөзге «-нікі» жұрнағын жалғап «кісінікі» дейміз, нәрсенің кісіге тиісті екендігін білдіру үшін; «Мал» деген сөзге «-дікі» жұрнағын жалғап «малдікі» деп, нәрсенің малға тиісті екендігін білдіреміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-нікі» (-дікі) жұрнақ жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 9. «-лы» (-ды, -ты) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол заттың екінші затта барлығын, хаттә молдығын да көрсету үшін. Мәселен: «Бала» деген сөзге «-лы» жұрнағын жалғап «балалы» деп, баласы көптігін көрсетеміз; «Мал» деген сөзге «-ды» жұрнағын жалғап «малды» деп, малы барлығын, молдығын көрсетеміз; «Ұлақ» деген сөзге «-ты» жұрнағын жалғап «ұлақты» деп, ұлағы барлығын көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-лы» (-ды, -ты) жұрнақ жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

¹⁹ «-нікі», «-дікі» жұрнақ «-ның» (-дың) жалғауларынан шыққан; «-ныңкі», «-діңкі» орнына «-нікі», «-дікі» болып кеткен.

§ 10. «-сыз» жұрнақ зат есіміне жалғанады сол заттың екінші затта жоқтығын көрсету үшін. Мәселен: «Бала» деген сөзге «-сыз» жұрнағын жалғап «баласыз» деп, баласы жоқтығын көрсетеміз; «Мал» деген сөзге «-сыз» жұрнағын жалғап «малсыз» деп, малы жоқтығын көрсетеміз; «Жан» деген сөзге «-сыз» жұрнағын жалғап «жансыз» деп, жаны жоқтығын көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-сыз» жұрнағын жалғайтын сөздер тапқызып, жалғату.

§ 11. «-лас» (-лес, -дас, -дес, -тас, -тес) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол затқа басқалар ортақ екендігін көрсету үшін. Мәселен: «Ата» деген сөзге «-лас» жұрнағын жалғап «аталас» деп, атаға ортақ екендігін көрсетеміз; «Жер» деген сөзге «-лес» жұрнағын жалғап «жерлес» деп, жерге ортақ екендігі» көрсетеміз; «Жол» деген сөзге «-дас» жұрнағын жалғап «жолдас» деп, жолға ортақтығын көрсетеміз. «Көл» деген сөзге «-дес» жұрнағын жалғап «көлдес» деп, көлге ортақ екендігін көрсетеміз; «Кұдық» деген сөзге «-тас» жұрнағын жалғап «кұдықтас» деп құдыққа ортақ екендігін көрсетеміз; «Шек» деген сөзге «-тес» жұрнағын жалғап «шектес» деп, шекке ортақ екендігін көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-лас» (-лес, -дас, -дес, -тас, -тес) жұрнағын жалғайтын сөздер тапқызып, жалғату.

§ 12. «-еке» жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол затты зор тұту үшін я көңіл аулау үшін. «Аға» деген сөзге «еке» деген жұрнақ жалғап «ағаеке» десек, ағаны зор тұтқанымыз яки көңілін аулағанымыз көрінеді. «-еке» жұрнақ жалпы есімге жай жалғанады. Жалпы есімге жалғанғанда ол есім қысқартылып айтылады. Мәселен: «Ысмайыл» деген есім жұрнақ жалғанғанда қысқарылып «Ыс-еке» болады; «Ыбраһім» деген есім жұрнақ жалғанғанда қысқарылып «Ыб-екең болады уа ғайри сондай.

Ескерту. «-еке» жұрнақ көбінесе үлкен адамдарға айтылады. Кей сөздерде «-еке» орнына жалғыз «-й» қосылады. Мәселен: *аға-ағай, ана-анай, ата-атай.*

Кішіге сөйлегенде есіміне басқа жұрнақ яки жұрнақ орнына бүтін сөз жалғанады. Мәселен: *-жан, -ан, -ман, -и*. Сүйткенде «Тұрмұхаммед» деген есім «Тұрман» болып, «Ермұхаммед» деген есім «Ержан» болып, «Қосмұхаммед» деген есім «Қосан», «Жұмағали» деген есім «Жұмаш» болып уа ғайри сондай жұрнақтар я сөздер қосылып айтылады.

Дағдыландыру. Жоғарыда көрсетілген «-еке», «-жан», «-ман», «-ан», «-ш» жұрнақтарын жалғарлық сөздер тапқызып жалғату.

§ 13. «-шаң» (-ше) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол зат екінші затта көрнеу екендігін көрсету үшін, мәселен: «шапан» деген сөзге «-шаң» жұрнағын жалғап «шапаншаң» дейміз: кісі үстінде шапан көрнеу екендігін көрсету үшін; «бөрік» деген сөзге «-шең» жұрнағын жалғап, «бөрікшең» дейміз: кісі басында бөрік көрнеу екендігін көрсету үшін.

Ескерту. «-шаң» (-шең) жұрнақ басқа мағынада да жүреді яғни зат есіміне жалғанады басқа мағына туғызу үшін. Мәселен: «Ашу» деген сөзге «-шаң» жұрнағын жалғап «ашушаң» дейміз, ашуы оңай пайда болғандығын көрсету үшін; «Тер» деген сөзге «-шең» жұрнағын жалғап «тершең» дейміз, тері тез шығатындығын көрсету үшін; «Кір» деген сөзге «-шең» жұрнағын жалғап «кіршең» дейміз, кір оңай қонатындығын көрсету үшін.

Сүйтіп, «-шаң» (-шең) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол заттың оңай пайда болғандығын көрсету үшін де.

Дағдыландыру. «-шаң» (-шең) жұрнақтар екі түрлі мағынасында жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 14. «-а» (-е) жұрнақ зат есіміне жалғанады сол затты іске айналдыру үшін. Мәселен: «Ас» деген сөзге «-а» жұрнағын жалғап «аса» дейміз, асты іске айналдыру үшін; «Дем» деген сөзге «-е» жұрнағын жалғап «деме» дейміз, демді іске аудару үшін.

Дағдыландыру. «-а» (-е) жұрнақ жалғарлық сөз тапқызып, жалғату.

§ 15. «-ла» (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнақ зат есіміне жалғанады, істі сол затпен істеу үшін. Мәселен: «Таға» деген сөзге «-ла» жұрнағын жалғап «тағала» дейміз, істі тағамен істеу үшін; «Шеге» деген сөзге «-ле» жұрнағын қосып «шегеле» дейміз, істі шегемен істеу үшін; «Тұз» деген сөзге «-да» жұрнағын жалғап «тұзда» дейміз, істі тұзбен істеу үшін; «Көз» деген сөзге «-де» жұрнағын жалғап «көзде» дейміз, істі көзбен істеу үшін; «Таяқ» деген сөзге «-та» жұрнағын жалғап «таяқта» дейміз істі таяқпен істеу үшін; «Тіс» деген сөзге «-те» жұрнағын жалғап «тісте» дейміз, істі тіспен істеу үшін.

Дағдыландыру. «-ла» (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнақтар жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 16. «-ғар» (-қар, -кер) жұрнақ зат есіміне жалғанады: басқаны сол затта болдыру үшін. Мәселен: «Аң» деген сөзге «-ғар» жұрнағын жалғап «аңғар» дейміз, аңында болдыру үшін; «Бас» деген сөзге «-қар» жұрнағын жалғап «басқар» дейміз, басында болдыру үшін; «Ес» деген сөзге «-кер» жұрнағын жалғап «ескер» дейміз, есінде болдыру үшін.

Дағдыландыру. «-ғар» (-қар, -кер) жұрнақ жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 17. «-сын» жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол зат сияқтану үшін. Мәселен: «Адам» деген сөзге «-сын» жұрнағын жалғап «адамсын» дейміз, адам сияқтану үшін; «Жігіт» деген сөзге «-сін» жұрнағын жалғап «жігітсін» дейміз, жігіт сияқтану үшін.

Дағдыландыру. «-сын» жұрнағы жалғарлық сөздерді тапқызып, жалғату.

§ 18. «-шыла» (-шіле) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол зат сияқты істеуді көрсету үшін. Мәселен: «Қазақ» деген сөзге «-шыла» жұрнағын жалғап «қазақшыла» дейміз, қазақ сияқты істеу үшін; «Естек» деген сөзге «-шіле» жұрнағын қосып «естекшіле» дейміз, естек сияқты істеу үшін.

Дағдыландыру. «-шыла» (-шіле) жұрнағын жалғарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 19. «-ық» (-ік) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол зат пайда болуын көрсету үшін. Мәселен: «От» деген сөзге «-ық» жұрнағын жалғап «отық» дейміз, от пайда болуын көрсету үшін; «Жел» деген сөзге «-ік» жұрнағын қосып «желік» дейміз, жел пайда болуын көрсету үшін. Бұл жұрнақтар орнына кей сөздерде «-ай» (-ей) жұрнақ та айтылады. Мәселен: «От» деген сөзге «-ай» жұрнағын жалғап «отай» дейміз, от пайда болуын көрсету үшін; «Іс» деген сөзге «-ей» жұрнағын жалғап «ісей» дейміз, іс пайда болуын көрсету үшін.

Дағдыландыру. «-ық» (-ік), «-ай» (-ей) жұрнақтар жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 20. «-гер» жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол затты қолданушыны көрсету үшін. Мәселен: «Сауда» деген сөзге «-гер» жұрнағын жалғап «саудагер» дейміз, сауданы қолданушыны көрсету үшін.

Дағдыландыру. «-гер» жұрнағы жалғанарлық сөздер тапқызып жалғату.

§ 21. «-дай» (-дей) жұрнақ зат есіміне жалғанады, басқа затты сол затқа балау үшін, теңеу үшін. Мәселен: «Ай» деген сөзге «-дай» жұрнағын жалғап «айдай» дейміз, бір нәрсені айға балағанда; «Күн» деген сөзге «-дей» жұрнағын жалғап «күндей» дейміз, нәрсені күнге балағанда; «Оқ» деген сөзге «-тай» жұрнағын жалғап «оқтай» дейміз, оққа балағанда; «Шөп» деген сөзге «-тей» жұрнағын жалғап «шөптей» дейміз, шөпке балағанда.

Дағдыландыру. «-дай» (-дей) жұрнағын жалғарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 22. «-дағы» (-дегі) жұрнақ зат есіміне жалғанады, нәрсенің болуы сол затта екендігін көрсету үшін. Мәселен: «Тау» деген сөзге «-дағы» жұрнағын жалғап «таудағы» дейміз, болуы тауда болса; «Үй» деген сөзге «-дегі» жұрнағын жалғап «үйдегі» дейміз, болуы үйде болса; «Жас» деген сөзге «-тағы» жұрнағын жалғап «жастағы» дейміз, болуы жас кезде болса; «Түс» деген сөзге «-тегі» жұрнағын жалғап «түстегі» дейміз, болуы түс кезде болса.

Дағдыландыру. «-дағы» (-дегі) жұрнағын жалғарлық сөздер тапқызып, жалғату.

СЫН ЕСІМ

Нәрселердің сынын көрсететін сөздерді **сын есім** дейміз. Сын екі түрлі 1. Тек сыны, 2. Сыр сыны. **Тек сыны** нәрсенің тегін көрсетеді. Мәселен: *ағаш аяқ, күміс қасық алтын жүзік, қағаз ақша, жез құман, киіз қалпақ, мақта жіп, қайыс жүген* уа ғайри сондайлар.

Іздету. Тек сыны сөздер таптыру.

Сыр сыны нәрсенің ішкі, тысқы сырын, реңін яғни түрін, түсін, тегін, тұлғасын, пішінін, жайын, күйін көрсетеді. Мәселен: *биік, аласа, жуан, жіңішке, толық, нәзік, арық, семіз, тоқ, аш, шебер, шорқақ, ұста, олақ, ақ, қара, қызыл, сары, көк, жасыл, торы, күрең, шабдар, бурыл, зерек, кеңе, тентек, жуас, шадыр, момын, қу, сұм, аңқау* уа ғайри сондайлар.

Іздету. Сыр сыны сөздер таптыру.

Сыр сынында үш шырай бар: 1. Жай шырай. 2. Талғаулы шырай. 3. Таңдаулы шырай.

Жай шырай артық-кем демей, нәрсенің сикын жай көрсетеді. Мәселен: *жақсы атан, жаман қой, тентек бала, жуас ат, шорқақ кісі, қызыл шүберек, биік ағаш* уа ғайри сондайлар.

Талғаулы шырай нәрсе сикының бірінен-бірі я кемдігін көрсетеді; оны көрсету үшін жай сындағы сөзге «-рақ», «-рек» деген талғау қосымшалары

§ 1. «-рақ» қосымша жуан сөзге, «-рек» қосымша жіңішке сөзге тіркеледі. Мәселен: *жақсы-жақсырақ жаман-жаманьрақ, зерек-зерегірек, семіз-семізірек* уа ғайри солайша.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерге талғау қосымшаларын тіркету.

Аласа, төмен, ақ, қызыл, сұр, қара, сары, шұбар, бай, батыр, жарлы, жақын, алыс, үлкен, кіші, биік! ескі, жаңа, терең, таяз, саяз, арзан, қымбат, қою, сұйық, ерке, тік, жеңіл, тегіс.

Іздету. Талғау қосымшаларын тіркерлік сөздер таптыру.

§ 2. «-рак», «-рек» қосымшаларсыз талғау шырай да болады. Мәселен: *Сырдан жылқы биік; Аттан атан мықты; Қарағайдан қайың аласа; Асаннан Досан кіші; Темірден ағаш жеңіл* уа ғайри сондай.

Талғау шырайын күшейткенде, көптеген сөз қосылып айтылады. Мәселен: *Сыыр түйеден көп²⁰ аласа; Қой аттан көп арзан; Талдан қарағай көп биік; Темірден ағаш көп жеңіл* уа ғайри солай.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерді талғау шыраймен күшейткізу.

Қыстан күз жылы, күзден шілде жылы; Айраннан қымыз жақсы; Ағаштан темір берік; Тезектен тас ауыр; Түлкіден қасқыр үлкен; Кесірткеден жылан ұзын; Түйеден піл зор; Шекпеннен күпі қалың; Бүлдіргеннен шие қызыл; Жазудан оқу оңай; Теңізден көл кіші; Айдан күн жарық; Таяқтан құрық ұзын; Бидайдан тары ұсақ; Киізден шүберек жұқа; Көлден теңіз терең, Қатықтан қымыз сұйық.

Іздету. Осылар сияқты сөздерді балаларға таптыру.

§ 3. Таңдаулы шырай нәрсенің сиқы өте артық екендігін көрсетеді. Оны көрсету үшін жай шырайдағы сөздің алдына *ең, нақ, тап, тым, бек, хас* деген сөздер қосылып айтылады. Мәселен: *ең жақсы, нақ шешен, тап зерек, тым қорқақ, бек нәзік, хас батыр* уа ғайри сондайлар.

Дағдыландыру. Жай шырайлы сөздер таптырып, оларға қосалқы сөздерін қостырту.

§ 4. Таңдаулы шырай екінші түрлі де болады: жай шырайдағы сөз таңдаулы шырайға түсуге бас дыбыстары бөлек алынып, оған «-п» дыбысы жалғанып, сол бөлектенген дыбыстар сөз алдына қойылып айтыла. Мәселен: *анық – ап-анық, аулақ – ап-аулақ, шолақ – шоп-шолақ, қысқа – қып-қысқа, тайпақ – тап-тайпақ, жалпақ – жап-жалпақ, семіз – сеп-семіз, ақшам – ап-ақшам* уа ғайри сондайлар.

²⁰ «Көп» деген сөз орнына «анағұрлым» деген сөз де айтылады

Дағдыландыру. Жай шырайдағы сөздерді тапқызып, оларға «-п» қостырып, таңдау шырай еткізу.

§ 5. Кеңде таңдау қосалқы сөздердің орнына басқа сөздер де жүреді. Мәселен: *өте жақсы, айрықша жүйрік, аса құнтақты, тіпті әдемі, артықша шебер. Өте, айрықша, артықша, тіпті, аса* деген сөздер мұнда *ең, нақ тым бек, хас* деген сөздердің орнында айтылып тұр.

Дағдыландыру. Жай шырайдағы сөздерді тапқызып, оларға *өте, айрықша, артықша, аса, тіпті* деген сөздерді қостырып, таңдау шырай еткізу.

Ескерту. Есімдер заттың сынын да, істің сынын да көрсетеді. Мәселен: *жақсы: жақсы кісі* деп те, *жақсы екен* деп те айтамыз; *Жаман ат* деп те, *жаман жүреді* деп те айтамыз; *Оңай жұмыс* деп те айтамыз, *оңай істедім* деп те айтамыз; *Шапшаң адам* деп те, *шапшаң сөйлейді* деп те айтамыз; *Шабан ат* деп те, *шабан жүреді* деп те айтамыз уа ғайри сондай. Бұлар үстеу сөздердің орнына жүргендіктен, сын есім болмай, үстеу болады.

Сын есімнің кейбіреулері зат есімнің орнына жүреді. Мәселен: *«Арзан еттің сорпасы татымас»* дегеннің орнына *«арзанның сорпасы татымас»* деп айтылады. *«Арзан еттің»* деген екі сөздің орнына *«арзан»* деген жалғыз сөз жарап тұр. Сондықтан мұндай зат пен сын орнына бірдей жүретін сөздерді **зат сын** дейміз. Жалғыз сынды көрсететін сөзді **жай сын** деміз. **Зат сынның** жалғаулары да, зат есім жалғаулары да бірдей. **Жай сынның** жалғауы өзіне жалғанбай, соңындағы зат есімге жалғаады. Түсінікті болу үшін мысал келтіреміз.

I. ЗАТ ЕСІМ

1) «Аласа» деген сөз **Жекеше** **Көпше**

Атау	кім? аласа	кімдер? аласалар
Ілік жалғау	кімнің? аласаның	кімдердің? аласалардың
Барыс жалғау	кімге? аласаға	кімдерге? аласаларға
Табыс жалғау	кімді? аласаны	кімдерді? аласаларды
Жатыс жалғау	кімде? аласада	кімдерде? аласаларда
Шығыс жалғау	кімнен? аласадан	кімдерден? аласалардан

2) «Семіз» деген сөз **Жекеше** **Көпше**

Атау	не? семіз	нелер? семіздер
Ілік жалғау	ненің? семіздің	нелердің? семіздердің
Барыс жалғау	неге? семізге	нелерге? семіздерге
Табыс жалғау	нені? семізді	нелерді? семіздерді
Жатыс жалғау	неде? семізде	нелерде? семіздерде
Шығыс жалғау	неден? семізден	нелерден? семіздерден

Қысқасы: зат-сынның жалғаулары зат есімнің жалғауларындай аяқ дыбысына қарайды.

Зат-сын – зат есім сияқты жай қалпында да, тәуелді қалпында да айтылады.

Дағдыландыру. Зат-сын сөздерді алып жалғаулату. Мәселен, арзан, қымбат, асыл, жасық, бай, кедей уа ғайри сондай.

II. ЖАЙ СЫН

1) «Аласа адам» деген сөз

Жекеше Атау	қандай адам?	аласа адам
Ілік жалғау	қандай адамның?	аласа адамның
Барыс жалғау	қандай адамға?	аласа адамға
Табыс жалғау	қандай адамды?	аласа адамды

Жатыс жалғау	қандай адамда?	аласа адамда
Шығыс жалғау	қандай адамнан?	аласа адамнан

Көпше Атау	қандай адамдар?	аласа адамдар
Ілік жалғау	қандай адамдардың?	аласа адамдардың
Барыс жалғау	қандай адамдарға?	аласа адамдарға
Табыс жалғау	қандай адамдарды?	аласа адамдарды
Жатыс жалғау	қандай адамдарда?	аласа адамдарда
Шығыс жалғау	қандай адамдардан?	аласа адамдардан

2) «Семіз мал» деген сөз

Жекеше Атау	қандай мал?	семіз мал
Ілік жалғау	қандай малдың?	семіз малдың
Барыс жалғау	қандай малға?	семіз малға
Табыс жалғау	қандай малды?	семіз малды
Жатыс жалғау	қандай малда?	семіз малда
Шығыс жалғау	қандай малдан?	семіз малдан

Көпше Атау	қандай малдар?	семіз малдар
Ілік жалғау	қандай малдардың?	семіз малдардың
Барыс жалғау	қандай малдарға?	семіз малдарға
Табыс жалғау	қандай малдарды?	семіз малдарды
Жатыс жалғау	қандай малдарда?	семіз малдарда
Шығыс жалғау	қандай малдардан?	семіз малдардан

Мұнан көрінеді: жалғаулар сын есімге жалғанбай, соңындағы зат есімге жалғанатындығы.

Дағдыландыру. Жай сынды сөздерді жалғаулату. Мәселен: *бай қазақ, сараң кісі, қара сиыр, торы ат, қызыл шапан, ақ көйлек, зерек бала* уа ғайри сондай сөздер.

Тек сынын көрсететін сөздерге де жалғаулар осылайша жалғанады яғни нәрсенің тегі атаушы сөзге жалғанбай, нәрсенің өзі атаушы сөзге жалғанады. Мысалмен көрсетейік.

2) «Алтын ақша» деген сөз

Жекеше Атау	қандай ақша?	алтын ақша
--------------------	--------------	------------

Ілік жалғау	қандай ақшаның?	алтын ақшаның
Барыс жалғау	қандай ақшаға?	алтын ақшаға
Табыс жалғау	қандай ақшаны?	алтын ақшаны
Жатыс жалғау	қандай ақшада?	алтын ақшада
Шығыс жалғау	қандай ақшадан?	алтын ақшадан

Көпше Атау	қандай ақшалар?	алтын ақшалар
Ілік жалғау	қандай ақшалардың?	алтын ақшалардың
Барыс жалғау	қандай ақшаларға?	алтын ақшаларға
Табыс жалғау	қандай ақшаларды?	алтын ақшаларды
Жатыс жалғау	қандай ақшаларда?	алтын ақшаларда
Шығыс жалғау	қандай ақшалардан?	алтын ақшалардан

Ескерту. «Қандай ақша?» деген сөздердің орнына «не ақша?» деп те сұралады. Хәтте, тек сынында «қандайдан» гөрі «не» деп сұрау көбірек жұмсалады.

Дағдыландыру. Тек сынын көрсететін сөздерді жалғаулату. Мәселен: *күміс қасық, ағаш аяқ, қайыс жүген* уа ғайри сондай сөздерді.

Сын есімнен туған сөздер.

Түбір сын есімдер заттың сындарын көрсетеді Нәрсенің сыны қалыпты күйінен тысқары болса яки сыннан өтетін басқа нәрсе я іс болса, сын есіміне һәр түрлі жұрнақтар жалғанады.

§ 1. «-лау» (-леу, -дау, -деу, -тау, -теу) жұрнақ сын есіміне жалғанады, анық сол сын еместігін көрсету үшін. Мәселен: «Сары» деген сөзге «-лау» жұрнағын жалғап «сарылау» деп, анық сары еместігін көрсетеміз; «Кір» деген сөзге «-леу» жұрнағын жалғап «кірлеу» деп, анық кір еместігін көрсетеміз; «Ұзын» деген сөзге «-дау» жұрнағын жалғап «ұзындау» деп, онша ұзын еместігін көрсетеміз; «Күрең» деген сөзге «-деу» жұрнағын жалғап «күреңдеу» деп, анық күрең еместігін көрсетеміз; «Ақ» деген сөзге «-тау» жұрнағын жалғап, «ақтау» деп, анық ақ еместігін көрсетеміз; «Көк» деген сөзге «-теу» жұрнағын жалғап «көктеу» деп, анық көк еместігін көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-лау» (-леу, -дау, -деу, -тау, -теу) жұрнақтары жалғанарлық сын есімдер тапқызып, жалғату.

§ 2. «-шыл» жұрнақ сын есіміне жалғанады, сол сынға бейімдігін көрсету үшін. Мәселен: «Ақ» деген сөзге «-шыл» жұрнағын жалғап, «ақшыл» деп, ақ түске бейімдігін көрсетеміз; «Көк» деген сөзге «-шіл» жұрнағын жалғап «көкшіл» деп, көк түске бейімдігін көрсетеміз.

Кей сын есімдерге «-шыл» орнына «-ғыл», «-ғылт» жұрнақтар жалғанады. Мәселен: «Сары» – «сарғыл» яки «сарғылт»; «сұр» – «сұрғыл» яки «сұрғылт»; «боз» – «бозғыл» яки бозғылт; «қызыл» – «қызғыл» яки қызғылт; «торы» – «торғыл» уа ғайри сондай.

Кей сын есімдерге «-ғылт» орнына «қылтым» жұрнақ жалғанады. Мәселен: «ащы» – «ашқылтым», «тұщы» – «тұшқылтым».

Дағдыландыру. «-шыл», «-ғыл», «-ғылт», «-ғылтым» жұрнақтар жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 3. «-лық» (-лік, -дық, -дік, -тық, -тік) жұрнақ сын есіміне жалғанады, сол сыннан шыққан дерексіз заттың есімін көрсету үшін. Мәселен: «Жақсы» деген сөзге «-лық» жұрнағын жалғап «жақсылық» деген заттың есімін көрсетеміз; «Игі» деген сөзге «-лік» жұрнағын жалғап «игілік» деген заттың есімін көрсетеміз; «Араз» деген сөзге «-дық» жұрнағын жалғап «араздық» деген заттың есімін көрсетеміз; «Тең» деген сөзге «-дік» жұрнағын жалғап «теңдік» деген заттың есімін көрсетеміз; «Тоқ» деген сөзге «-тық» жұрнағын жалғап «тоқтық» деген заттың есімін көрсетеміз; «Зерек» деген сөзге «-тік» жұрнағын жалғап «зеректік» деген заттың есімін көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-лық» (-лік, -дық, -дік, -тық, -тік) жұрнақтар жалғанарлық сөздер тапқызып жалғату.

§ 4. «-шылық» (-шілік) жұрнақ сын есіміне жалғанады, сол күй, қалып болғандығын көрсету үшін. Мәселен: «Тар» деген сөзге «-шылық» жұрнағын жалғап «таршылық» деп

тар күй, қалып болғандығын көрсетеміз; «Еркін» деген сөзге «-шілік» жұрнағын жалғап «еркіншілік» деп еркін күй, қалып болғандығын көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-шылық» (-шілік) жұрнақтарын жалғарлық сөздер тапқызып, жалғату.

Ескерту. «Кішкене», (азғана) деген сын есімдер қос сөздер: кішкене – кіші, гәнә, азғана – аз, ғана.

§ 5. «-ла» (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнақ сын есіміне жалғанады, сол түрде болдыру үшін. Мәселен: «Жақсы» деген сөзге «-ла» жұрнағын жалғап «жақсыла» дейміз, жақсы түрде болдыру үшін; «Әдемі» деген сөзге «-ле» жұрнағын жалғап, «әдеміле» дейміз, әдемі түрде болдыру үшін; «Жаман» деген сөзге «-да» жұрнағын жалғап, «жаманда» дейміз, жаман түрде болдыру үшін; «Тең» деген сөзге «-де» жұрнағын жалғап «теңде» дейміз, тең болдыру үшін; «Ақ» деген сөзге «-та» жұрнағын жалғап «ақта» дейміз, ақ түрде болдыру үшін; «Тегіс» деген сөзге «-те» жұрнағын жалғап «тегісте» дейміз, тегіс болдыру үшін.

Дағдыландыру. «-ла» (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнақтар жалғанарлық сөздерді тапқызып, жалғату.

§ 6. «-ар» (-ер) жұрнақ сын есіміне жалғанады. Сол түрде болу үшін. Мәселен: «Ақ» деген сөзге «-ар» жұрнағын жалғап «ағар» дейміз, ақ түрде болу үшін; «Көк» деген сөзге «-ер» жұрнағын жалғап «көгер» дейміз, көк түрде болу үшін.

Бұл жұрнақтар орнына «-ай» (-ей) жұрнақтар да жалғанады. Мәселен: «Қоңыр» деген сөзге «-ай» жұрнағын жалғап «қоңырай» дейміз, қоңыр түрде болу үшін; «Көп» деген сөзге «-ей» жұрнағын жалғап «көбей» дейміз, көп күйінде болу үшін.

Ескерту: «-ар» (-ер), «ай» (-ей) жұрнақтар аяғы дауысты сөздерге «-р» болып жалғанады. Мәселен: қысқа–қысқар, ескі–ескір.

Дағдыландыру. «-ар» (-ер), -ай (-ей) жұрнақтар жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 7. «-сын» жұрнақ сын есіміне жалғанады, сол сынды сияқтану үшін. Мәселен: «Жақсы» деген сөзге «-сын» жұрнағын жалғап «жақсысын» дейміз, жақсы сияқтану үшін; «Үлкен» деген сөзге «-сін» жұрнағын жалғап, «үлкенсін» дейміз, үлкен сияқтану үшін.

Дағдыландыру. «-сын» жұрнағын жалғарлық сөздер тапқызып, жалғату.

III. САН ЕСІМ

Сан есім нәрселердің есебін һәм ретін көрсететін сөздер. Есебін көрсететін сөздер. Мәселен: *Бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он, жиырма, отыз, қырық, елу, алпыс, жетпіс, сексен, тоқсан, жүз, мың, миллион, түмен.* Бұлар *есептік* деп аталады.

Ретін көрсететін сөздер. Мәселен: *Бірінші, екінші, үшінші, төртінші, бесінші, алтыншы, жетінші, сегізінші, тоғызыншы, оныншы, жиырманшы, отызыншы, қырқыншы, елуінші, алпысыншы, жетпісінші, сексенінші, тоқсаныншы, жүзінші, мыңыншы, миллионыншы.* Бұлар *реттік* деп аталады.

Есептік сан екіге бөлінеді: Бірі – жоғарғы көрсетілген қалыпта айтылады. Ол жай есептік. Екіншісі – зат есімге тіркелмей сөйленетінігінен басқарақ айтылады: *бір–біреу, екі–екеу, үш–үшеу, төрт–төртеу, бес–бесеу, алты–алтау, жеті–жетеу* делініп. Бұлайша айтылу жетіге шейін-ақ бар. Бұлар *жадағай есептік* деп аталады.

Есептік үлкендете саналады. Мәселен: «он бір» дегенде әуелі үлкенін айтып, сонан соң кішісін айтамыз: ол «онның» «бірден» үлкендігінен. «Елу алты» дегенде әуелі «елуді айтып, сонан соң «алтыны» айтамыз: ол «елудің» «алтыдан» үлкендігінен. «Жүз елу» дегенде, әуелі «жүзді» айтып, сонан «елуді» айтамыз: ол «жүздің» «елуден» үлкендігінен.

Реттік те үлкендете саналады. Мәселен «он бірінші» дегенде, әуелі «онды» айтып, сонан соң «бірінші» дейміз. «Жүз елуінші» дегенде, «жүзді» «елуіншіден» бұрын айтамыз. Реттікпен саналғанда есептікпен саналғандай айтылып келіп,

ең ақырғы сөздің аяғына реттік жұрнағы «-ншы» жалғанады. Мәселен: «мың тоғыз жүз он төртінші», «мың тоғыз жүз он бесінші» дегендей.

Бұлардан басқа нәрсенің бүтіні емес, бөлімтігінің санын көрсететін сөздер бар. Олар темілдік аталады. Темілдік сан: *жарты, жарым, ширек*. Қазақтың тілінде темілдік санның есімі тіпті аз.

Сан есім жалғаулары зат есім сын есім жалғауларымен бірдей. Айтылуына қарай жалғаулар я тікелей санға жалғанады, я жанындағы басқа есімге жалғанады. Жадағай есептік басқа есімге қосарланып айтылмайтын болғандықтан, жалғаулар оларға қай кезде де өзіне жалғанады. Мысалдар алып, қарайық.

I. ЖАЙ ҚАЛЫП

Жадағай септік

§1. Жуан сөздің жалғаулары:

«Алтау» деген сөз **Жекеше**

Атау	нешеу? алтау
Ілік жалғау	нешеудің? алтаудың
Барыс жалғау	нешеуге? алтауға
Табыс жалғау	нешеуді? алтауды
Жатыс жалғау	нешеуде? алтауда
Шығыс жалғау	нешеуден? алтаудан

Көпше

нешеулер? алтаулар
нешеулердің? алтаулардың
нешеулерге? алтауларға
нешеулерді? алтауларды
нешеулерде? алтауларда
нешеулерден? алтаулардан

§2. Жіңішке сөздің жалғаулары:

«Біреу» деген сөз

Жекеше

Атау	нешеуден? біреуден
Ілік жалғау	нешеудің? біреудің
Барыс жалғау	нешеуге? біреуге

Көпше

нешеулер? біреулер
нешеулердің? біреулердің
нешеулерге? біреулерге

Табыс жалғау	нешеуді? біреуді	нешеулерді? біреулерді
Жатыс жалғау	нешеуде? біреуде	нешеулерде? біреулерде
Шығыс жалғау	нешеуден? біреуден	нешеулерден? біреулерден

Дағдыландыру. Жадағай сандағы сөздердің баршасын жалғаулату.

«Біреу» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	неше кісі? он кісі	жоқ
Ілік жалғау	неше кісінің? он кісінің	—
Барыс жалғау	неше кісіге? он кісіге	—
Табыс жалғау	неше кісіні? он кісіні	—
Жатыс жалғау	неше кісінде? он кісінде	—
Шығыс жалғау	неше кісіден? он кісіден	

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша жай есептіктердің басқаларын жалғаулату.

ТӘУЕЛДІК ҚАЛЫП

Жадағай есептік

Оңаша тәуелдік

1) «Алтау» деген сөз **І-ші жақ** **ІІ-ші жақ** **ІІІ-ші жақ**

Жекеше: Атау	алтауым	алтауың	алтауы
Ілік жалғау	алтауымның	алтауыңның	алтауының
Барыс жалғау	алтауыма	алтауыңа	алтауына
Табыс жалғау	алтауымды	алтауыңды	алтауын
Жатыс жалғау	алтауымда	алтауыңда	алтауында
Шығыс жалғау	алтауымнан	алтауыңнан	алтауынан

Көпше: Атау	алтауларым	алтауларың	алтаулары
Ілік жалғау	алтауларымның	алтауларыңның	алтауларының
Барыс жалғау	алтауларыма	алтауларыңа	алтауларына
Табыс жалғау	алтауларымды	алтауларыңды	алтауларын
Жатыс жалғау	алтауларымда	алтауларыңда	алтауларында
Шығыс жалғау	алтауларымнан	алтауларыңнан	алтауларынан

	«Жетеу» деген сөз I-ші жақ			II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше:	Атау	жетеуіміз	жетеуіңіз	жетеуіңіз	жетеуі
	Ілік жалғау	жетеуіміздің	жетеуіңіздің	жетеуіңіздің	жетеуінің
	Барыс жалғау	жетеуімізге	жетеуіңізге	жетеуіңізге	жетеуіне
	Табыс жалғау	жетеуімізді	жетеуіңізді	жетеуіңізді	жетеуін
	Жатыс жалғау	жетеуімізде	жетеуіңізде	жетеуіңізде	жетеуінде
	Шығыс жалғау	жетеуімізден	жетеуіңізден	жетеуіңізден	жетеуіңізнен
Көпше:	Атау	жетеулеріміз	жетеулеріңіз	жетеулеріңіз	жетеулері
	Ілік жалғау	жетеулеріміздің	жетеулеріңіздің	жетеулеріңіздің	жетеулерінің
	Барыс жалғау	жетеулерімізге	жетеулеріңізге	жетеулеріңізге	жетеулеріне
	Табыс жалғау	жетеулерімізді	жетеулеріңізді	жетеулеріңізді	жетеулерін
	Жатыс жалғау	жетеулерімізде	жетеулеріңізде	жетеулеріңізде	жетеулерінде
	Шығыс жалғау	жетеулерімізден	жетеулеріңізден	жетеулеріңізден	жетеулерінен

Дағдыландыру. Басқа жадағай сандағы сөздерді ортақ тәуелдік түрінде жалғаулату.

РЕТТІК

Жай қалып

«Тоғызыншы» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	нешінші? тоғызыншы	нешіншілер? тоғызыншылар
Ілік жалғау	нешіншінің? тоғызыншының	нешіншілердің? тоғызыншылардың
Барыс жалғау	нешіншіге? тоғызыншыға	нешеулерге? тоғызыншыларға
Табыс жалғау	нешіншіні? тоғызыншыны	нешіншілерді? тоғызыншыларды

Жатыс жалғау нешіншіде? тоғызыншыда нешіншілерде?
тоғызыншыларда
Шығыс жалғау нешіншіден? тоғызыншыдан нешіншілерден?
тоғызыншылардан

Дағдыландыру. Басқа реттіктерді алып, осы үлгі бойынша жалғаулату²¹.

«-тық» жұрнағын жалғап, «алпыстық» деген: алпысқа жүретін заттың есімін атау үшін; «Жетпіс» деген сөзге «-тік» жұрнағын жалғап, «жетпістік» деген жетпіске жүретін затты атау үшін уа ғайри солдай.

Дағдыландыру. Сан есіміне «-лық» (-лік, -дық, -дік -тық, -тік) жұрнақтарды жалғау.

«-ла» (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнақ. Бұл жұрнақ сан есіміне жалғанады: кілең сол санмен есептеу үшін. Мәселен: «Жиырма» деген сөзге «-ла» жұрнағын жалғап «жиырмала» дейміз, кілең жиырмамен есептеу үшін. «Екі» деген сөзге «-ле» жұрнағын қосып «екіле» дейміз кілең екімен есептеу үшін; «Тоғыз» деген сөзге «-да» жұрнағын жалғап «тоғызда» дейміз, кілең тоғызбен есептеу үшін; «Сегіз» деген сөзге «-де» жұрнағын жалғап «сегізде» дейміз, кілең сегізбен есептеу үшін; «Қырық» деген сөзге «-та» жұрнағын жалғап «қырықта» дейміз, кілең қырықпен есептеу үшін; «Үш» деген сөзге «-те» жұрнағын жалғап үште дейміз, кілең үшпен есептеу үшін уа ғайри сондай.

I. Ескерту. «-ла» (-ле) жұрнақ жадағай сан есіміне жалғанса, сол санда болып іс етуді көрсетеді. Мәселен: «Екеу» деген сөзге «-ле» жұрнағын жалғап «екеуле» десек, екеу болып істе деген мағынада; «Алтау» деген сөзге «-ла» жұрнағын жалғап, «алтаула» десек, алтау болып істе деген мағынада.

II. Ескерту. «-ла» (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнақ орнына «-дан» (-ден), «-нан» (нен) жалғаулар да айтылады. Мәселен: «Алтыла» дегеннің орнына «алтыдан» есепте дейміз; «Же-

²¹ Кітаптың 52-53-беттері жоқ болғандықтан, осы жердегі материалдар калып қойды.

тіле» дегеннің орнына «жетіден» есептейміз. Көбінесе бұл жалғаулармен айтылғанда сөз қайта айтылғаннан кейін жалғау қосылады, мәселен: «алты-алтыдан», «жеті-жетіден», «тоқсан-тоқсаннан», «сексен-сексеннен» уа ғайри солай.

Дағдыландыру. «-ла», (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнақтарын жай санға һәм жадағай санға жалғату.

ЕСІМДІК

Есімдік дегеніміз есімдердің яғни зат есімнің, сын есімнің орнына жүретін сөздер. Мәселен, мұғалім дегеннің орнына «мен» деймін, саған сөйлегенде атыңды атаудың орнына «мен», «сен», «ол» деген сөздер зат есімнің орнына жүретін себептен есімдік болады.

Есімдік қазақ тілінде 5 тарау болады: 1. Жіктеу есімдігі; 2. Сілтеу есімдігі; 3. Сұрау есімдігі; 4. Жалпылау есімдігі; 5. Танықтық есімдігі.

ЖІКТЕУ ЕСІМДІГІ

Жіктеу есімдігі дегеніміз сөйлеген кезде сөйлеушінің, тыңдаушының һәм бөгдедегілердің жігін ашатын сөздер. Сондықтан жіктеу есімдігі үш жақты болады: 1. Сөйлеуші үшін «мен» дейді, бұл бірінші жақ. 2) Тыңдаушыға сөйлеуші «сен» дейді, бұл екінші жақ. 3) Сөйлеуші өзі мен тыңдаушыдан басқаны «ол» дейді, бұл үшінші жақ.

Сыпайылап сөйлегенде сөйлеуші өзін «мен» деудің орнына «біз»²² дейді, тыңдаушыға «сен» деудің орнына «сіз» дейді, бөгде кісіні «ол» деудің орнына «о кісі» (ол кісі) дейді. Сондықтан «біз» бірінші жақ болады, «сіз» екінші жақ болады, «о кісі» үшінші жақ болады.

Жіктеу есімдігінің жалғыз ғана жалғаулары емес, өзі де азырақ өзгеріпкіреді. Мәселен:

²² Көпше айтылғанда «біз» деп сөйленеді.

«Мен» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	кім? мен	біз
Ілік жалғау	кімнің? менің (меннің орнына)	біздің
Барыс жалғау	кімге? маған (менге орнына)	бізге
Табыс жалғау	кімді? мені	бізді
Жатыс жалғау	кімде? менде	бізде
Шығыс жалғау	кімнен? менен (меннен орнына)	бізден

«Сен» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	кім? сен	кімдер? сендер
Ілік жалғау	кімнің? сенің (сеннің орнына)	кімдердің? сендердің
Барыс жалғау	кімге? саған (сенге орнына)	кімдерге? сендерге
Табыс жалғау	кімді? сені (сенді орнына)	кімдерді? сендерді
Жатыс жалғау	кімде? сенде	кімдерде? сендерде
Шығыс жалғау	кімнен? сеннен (сеннен орнына)	кімдерден? сендерден

«Ол» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	кім? ол	кімдер? олар
Ілік жалғау	кімнің? оның (олдың орнына)	кімдердің? олардың
Барыс жалғау	кімге? оған (олға орнына)	кімдерге? оларға
Табыс жалғау	кімді? оны (олды орнына)	кімдерді? оларды
Жатыс жалғау	кімде? онда (олда орнына)	кімдерде? оларда
Шығыс жалғау	кімнен? сеннен (олдан орнына)	кімдерден? олардан

Жіктеу есімдігінің сыпайы түрі есімдіктерше жалғауланады. Мәселен, «біз», «сіз», «о кісі», деген сөздер:

Жекеше: Атау	кім?	біз	сіз	о кісі
Ілік жалғау	кімнің?	біздің	сіздің	о кісінің
Барыс жалғау	кімге?	бізге	сізге	о кісіге
Табыс жалғау	кімді?	бізді	сізді	о кісіні
Жатыс жалғау	кімде?	бізде	сізде	о кісіде
Шығыс жалғау	кімнен?	бізден	сізден	о кісіден

Көпше: Атау	кімдер?	біздер	сіздер	о кісілер
Ілік жалғау	кімдерің?	біздердің	сіздердің	о кісілердің
Барыс жалғау	кімдерге?	біздерге	сіздерге	о кісілерге
Табыс жалғау	кімдерді?	біздерді	сіздерді	о кісілерді
Жатыс жалғау	кімдерде?	біздерде	сіздерде	о кісілерде
Шығыс жалғау	кімдернен?	біздерден	сіздерден	о кісілерден

СІЛТЕУ ЕСІМДІГІ

Сілтеу есімдігі дегеніміз – ол нәрсені көрсеткенде айтылатын сөздер. Мәселен, жақын нәрсені көрсеткенде: *осы, бұл, мынау* дейміз, алыс нәрсені көрсеткенде: *сол, анау* дейміз. *Осы, бұл, мынау, сол, анау* деген сөздер сілтеу есімдігі болады.

Сілтеу есімдігінің де жалғыз жалғаулары ғана өзгеріліп қоймайды, өздері де өзгеріңкірейді. Мысалмен көрсетейік:

1) «Осы»

деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	қайсы? осы	осылар
Ілік жалғау	қайсының? осының	осылардың
Барыс жалғау	қайсыға? осыған	(олға орнына) осыларға
Табыс жалғау	қайсыны? осыны	(осыда орнына) осыларды
Жатыс жалғау	қайсыда? осында	(осыда орнына) осыларда
Шығыс жалғау	қайсыдан? осынан	(осыдан орнына) осылардан

2) «Бұл» деген сөз			Жекеше	Көпше
Атау	қайсы? бұл	бұл		
Ілік жалғау	қайсының? бұның	(бұлдың орнына)		бұлардың
Барыс жалғау	қайсыған? бұған	(бұлға орнына)		бұларға
Табыс жалғау	қайсыны? бұны	бұлды орнына)		бұларды
Жатыс жалғау	қайсыда? мұнда	(бұлда орнына)		бұларда
Шығыс жалғау	қайсыдан? бұнан			бұлардан

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша «сол» деген сөзді жалғаулату.

3) «Мынау» деген сөз			Жекеше	Көпше
Атау	қайсы? мынау			мыналар
Ілік жалғау	қайсының?			мыналардың
Барыс жалғау	қайсыған? ²³ бұған	(мынаға орнына)		мыналарға
Табыс жалғау	қайсыны? мынаны			мыналарды
Жатыс жалғау	қайсыда? мынада			мыналарда
Шығыс жалғау	қайсыдан? мынадан			мыналардан

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша «анау» деген сөзді жалғаулату.

СҰРАУ ЕСІМДІГІ

Сұрау есімдігі дегеніміз – біреуден бір нәрсе туралы сұрағанда айтылатын сөздер. Адам туралы сұрасақ «кім?» дейміз, басқа заттар туралы сұрасақ «не?» дейміз. Қай нәрсе екендігін сұрасақ «қайсы» дейміз. Нәрсенің сыны тақырыпты сұрасақ «қандай?» дейміз. Нәрсенің дәл санын сұрасақ «нешеу?», «неше?» дейміз. Нәрсенің саны емес, шамасын сұрағанда «қанша?» дейміз. Нәрсенің қатарда қайсы екендігін сұрасақ «нешінші?» дейміз. Мезгіл туралы сұрасақ «қашан?»

²³ «Қайсыған» аз айтылады. Көбінесе тәуелді қалыпта.

дейміз. Кім?, не?, қайсы?, қандай?, нешеу?, неше?, қанша?, нешінші?, қашан? деген сөздер сұрау есімдігі болады. Сұрау есімдіктерінің бірсыпырасы есімдерше, бірсыпыралары есімдікше өзгереді, бірсыпыралары бұлардың бәрінде де басқаша өзгереді. Мысалмен көрсетейік.

«Кім? не?» деген сөздер	Жекеше	Көпше
Атау	кім? не?	кімдер? нелер?
Ілік жалғау	кімнің? ненің?	кімдердің? нелердің?
Барыс жалғау	кімге? неге?	кімдерге? нелерге?
Табыс жалғау	кімді? нені?	кімдерді? нелерді?
Жатыс жалғау	кімде? неде?	кімдерде? нелерде?
Шығыс жалғау	кімнен? неден?	кімдерден? нелерден?

«Нешеу? Нешінші?»	Жекеше	Көпше
Атау	нешеу? нешінші?	нешеулер? нешіншілер?
Ілік жалғау	нешеудің? нешіншінің?	нешеулердің? нешіншілердің?
Барыс жалғау	нешеуге? нешіншіге?	нешеулерге? нешіншілерге?
Табыс жалғау	нешеуді? нешіншіні?	нешеулерді? нешіншілерді?
Жатыс жалғау	нешеуде? нешіншіде?	нешеулерде? нешіншілерде?
Шығыс жалғау	нешеуден? нешіншіден?	нешеулерден? нешіншілерден?

«Қайсы? қандай?»	Жекеше	Көпше
Атау	қайсы? қандай?	қайсылар? қандайлар?
Ілік жалғау	қайсының? қандайдың?	қайсылардың? қандайлардың?
Барыс жалғау	қайсыған? қандайға?	қайсыларға? қандайларға?

Табыс жалғау	қайсыны? қандайды?	қайсыларды? қандайларды?
Жатыс жалғау	қайсыда? қандайда?	қайсыларда? қандайларда?
Шығыс жалғау	қайсыдан? қандайдан?	қайсылардан? қандайлардан?

«Қанша? Қашан?»	Жекеше	Көпше
Атау	қанша? қашан?	жоқ
Ілік жалғау	қаншаның?	–
Барыс жалғау	қаншаға? қашанға?	–
Табыс жалғау	қаншаны?	–
Жатыс жалғау	қаншада?	–
Шығыс жалғау	қаншадан? қашаннан?	–

Сұрау есімдіктерінің «қашан?» дегенінен басқалары тәуелді қалыппен де айтылады.

Дағдыландыру. Жоғарғы жазылған сұрау есімдіктердің бәрінде тәуелді қалыппен жалғаулату.

ЖІКТЕУ ЕСІМДІГІ ²⁴

Жіктеу есімдігі дегеніміз – нәрсенің жігін айта сөйлегенде айтылатын сөздер. Мәселен: *бәрі, барша*.

«*һәр*» деген сөз өзі жіктеу һәм басқа сөздерге де қосылып, жіктеу есімдігінің орнына жүреді. Мәселен, *һәр кім, һәр бір, һәр* қайсысы уа ғайри сондай сөздер.

Жіктеу есімдігі нәрсенің жігін бөлетін себебінен тәуелдік қосымшаларымен айтылады. Мысал келтірейік.

I. Анайы қалып

1) «өз» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	өзім	өзің	өзі

²⁴ Жалпылау есімдігі деп түсінген жөн (*Құраст.*)

Ілік жалғау	өзімнің	өзіңнің	өзінің
Барыс жалғау	өзімде	өзіңе	өзіне
Табыс жалғау	өзімді	өзіңді	өзін
Жатыс жалғау	өзімде	өзіңде	өзінде
Шығыс жалғау	өзімнен	өзіңнен	өзінен

Көпше: Атау	жоқ	өздерін	өздеріңнің
Ілік жалғау		өздеріңнің	өздерінің
Барыс жалғау		өздеріңе	өздеріне
Табыс жалғау		өздеріңді	өздерін
Жатыс жалғау		өздеріңде	өздерінде
Шығыс жалғау		өздеріңнен	өздерінен

II. Сыпайы қалып

Жекеше: Атау	өзіміз	өзіңіз	жоқ
Ілік жалғау	өзіміздің	өзіңіздің	—
Барыс жалғау	өзімізге	өзіңізге	—
Табыс жалғау	өзімізді	өзіңізді	—
Жатыс жалғау	өзімізде	өзіңізде	—
Шығыс жалғау	өзімізден	өзіңізден	—

Көпше: Атау	өздеріміз	өздеріңіз	—
Ілік жалғау	өздеріміздің	өздеріңіздің	—
Барыс жалғау	өздерімізге	өздеріңізге	—
Табыс жалғау	өздерімізді	өздеріңізді	—
Жатыс жалғау	өздерімізде	өздеріңізде	—
Шығыс жалғау	өздерімізден	өздеріңізден	—

I. Анайы қалып

«Бәрі» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше:	жоқ	жоқ	жоқ
Көпше: Атау	жоқ	бәрің	бәрі
Ілік жалғау	—	бәріңнің	бәрінің

Барыс жалғау	–	бәріңе	бәріне
Табыс жалғау	–	бәріңді	бәрін
Жатыс жалғау	–	бәріңде	бәрінде
Шығыс жалғау	–	бәріңнен	бәрінен

II. Сыпайы қалып

Жекеше:	жоқ	жоқ	жоқ
Көпше: Атау	бәріміз	бәріңіз	–
Ілік жалғау	бәріміздің	бәріңіздің	–
Барыс жалғау	бәрімізге	бәрімізге	–
Табыс жалғау	бәрімізді	бәріңізді	–
Жатыс жалғау	бәрімізде	бәріңізде	–
Шығыс жалғау	бәрімізден	бәріңізден	–

I. Анайы қалып

«Барша» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	жоқ	баршаң	баршасы
Ілік жалғау	–	баршаңның	баршасының
Барыс жалғау	–	баршана	баршасына
Табыс жалғау	–	баршанды	баршасын
Жатыс жалғау	–	баршаңда	баршасында
Шығыс жалғау	–	баршаңнан	баршасынан
Көпше: Атау	жоқ	баршаларың	баршалары
Ілік жалғау	–	баршаларыңның	баршаларының
Барыс жалғау	–	баршаларыңа	баршаларына
Табыс жалғау	–	баршаларыңды	баршаларын
Жатыс жалғау	–	баршаларыңда	баршаларында
Шығыс жалғау	–	баршаларыңнан	баршаларынан

Сыпайы қалып

Жекеше: Атау	баршамыз	баршаңыз	—
Ілік жалғау	баршамыздың	баршаңыздың	—
Барыс жалғау	баршамызға	баршаңызға	—
Табыс жалғау	баршамызды	баршаңызды	—
Жатыс жалғау	баршамызда	баршаңызда	—
Шығыс жалғау	баршамыздан	баршаңыздан	—

Көпше: Атау	баршаларымыз	баршаларыңыз	—
Ілік жалғау	баршаларымызды	баршаларыңыздың	—
Барыс жалғау	баршаларымызға	баршаларыңызға	—
Табыс жалғау	баршаларымызды	баршаларыңызды	—
Жатыс жалғау	баршаларымызда	баршаларыңызда	—
Шығыс жалғау	баршаларымыздан	баршаларыңыздан	—

ТАНЫҚТЫҚ ЕСІМДІГІ

Танықтық есімдігі дегеніміз – нәрсенің жоқтығын яки анық белгілі еместігін яки түгел еместігін көрсеткенде айтылатын сөздер. Мәселен: *өешкім, өештеме, дәнеме, өешбір*. Бұлар жоқтықты көрсетеді. *Кей, Қайсыбір* – бұлар түгел еместігін көрсетеді. *Біреу, әлдекім, әлдене* – анық, белгілі еместігін көрсетеді.

Өешкім, өештеме, дәнеме, біреу, әлдекім, әлдене деген сөздердің есімдерше жалғаулары ғана өзгереді. Яғни тәуелдік ғана жалғаулары қосылады, мәселен:

I. Анайы қалып

«Кей» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	—	кейің	кейі
Ілік жалғау	—	кейіңнің	кейінің
Барыс жалғау	—	кейіңе	кейіңе
Табыс жалғау	—	кейіңді	кейіңде
Жатыс жалғау	—	кейіңе	кейін
Шығыс жалғау	—	кейіңнен	кейінен

II. Сыпайы қалып

Жекеше: Атау	кейіміз	кейіңіз	—
Ілік жалғау	кейіміздің	кейіңіздің	—
Барыс жалғау	кейімізге	кейіңізге	—
Табыс жалғау	кейімізді	кейіңізді	—
Жатыс жалғау	кейімізде	кейіңізде	—
Шығыс жалғау	кейімізден	кейіңізден	—

I. Анайы қалып

«Ешбір» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	—	ешбірің	ешбірі
Ілік жалғау	—	ешбіріңнің	ешбірінің
Барыс жалғау	—	ешбіріңе	ешбіріне
Табыс жалғау	—	ешбіріңді	ешбіріңді
Жатыс жалғау	—	ешбіріңде	ешбірінде
Шығыс жалғау	—	ешбіріңнен	ешбірінен

II. Сыпайы қалып

Атау	ешбіріміз	ешбіріңіз	—
Ілік жалғау	ешбіріміздің	ешбіріңіздің	—
Барыс жалғау	ешбірімізге	ешбіріңізге	—
Табыс жалғау	ешбірімізді	ешбіріңізді	—
Жатыс жалғау	ешбірімізде	ешбіріңізде	—
Шығыс жалғау	ешбірімізден	ешбіріңізден	—

ЕТІСТІК

Етістік дегеніміз — заттардың еткен-етпеген істерін көрсететін сөздер.

«Бұлт торлады», «күн жауды», «су тасыды». «Бұлт торлама-
дй, «күн жаумады», «су тасымады» дейміз. Бұлт, күн, су – зат-
тар, «торлады», «жауды», «тасыды» деген сөздер болған істерді
көрсетеді. «Торламады», «жаумады», «тасымады» деген сөздер
болмаған істерді көрсетеді. «Торлады»-торламады», «жауды –
жаумады», «тасыды – тасымады» деген сөздер *етістік* бола-
ды.

Етістік болған-болмаған екі түрлі істі көрсеткендіктен екіге
бөлінеді. 1. Болымды. 2. Болымсыз. Мұнан басқа етістіктің
өзгеше екі түрі бар: 1. Көсемше. 2. Есімше.

Дағдыландыру. Оң болымды етістік, оң болымсыз етістік
сөз тапқызып жаздыру.

ЕТІСТЕР

Етістікте он түрлі етіс бар: 1) Сабақты етіс. 2) Салт етіс.
3) Ортақ етіс. 4) Өздік етіс. 5) Өзгелік етіс. 6) Беделді етіс. 7)
Ырықсыз етіс. 8) Шағыс етіс. 9) Дүркінді етіс. 10) Өсіңкі етіс.

1. САБАҚТЫ ЕТІС

Сабақты етіс дейміз – өткен іске бір нәрсе сабақтаулы
болса, мәселен: *хат жаздым, шөп шаптым, қармақ салдым*
дегенде: жаздым, шаптым, салдым – істер.

«Хат жаздым» дегенде жазу ісіне хат сабақталып тұр. «Шөп
шаптым» дегенде шабу ісіне шөп сабақталып тұр. «Қармақ
салдым» дегенде салу ісіне қармақ сабақталып тұр. «Жаздым»,
«шаптым», «салдым» деген сияқты, нәрсе сабақталатын істі
көрсететін сөздерді *сабақты етіс* дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабындағы мақаланың бірін
алып, соның ішіндегі сабақты етістерді көрсеткізу.

2. САЛТ ЕТІС

Салт етіс дейміз – өткен іске сабақталып, байланып тұрған шешнәрсе болмаса, мәселен: *мен жүрмін, сен тұрсың, ол отыр.*

Менің жүргеніме, сенің тұрғаныңа, оның отырғанына сабақталып тұрған шешнәрсе жоқ.

Ержан күлді, Нұрман жылады, Бірман жүгірді. Ержанның күлгеніне, Нұрманның жылағанына, Бірманның жүгіргеніне сабақталып тұрған шешнәрсе жоқ.

«*Жүрмін*», «*тұрсын*», «*отыр*», «*күлді*», «*жылады*» «*жүгірді*» деген сияқты сабақсыз істі көрсететін сөздерді **салт етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан бір мақала алып сондағы салт етістіктерді көрсету.

3. ОРТАҚ ЕТІС

Ортақ етіс дейміз – іс жеке істелмесе, мәселен: *бала жарысты, жау соғысты, балуан күресті.*

Бала жалғыз жарысуға болмайды, біреумен жарысады; Жау өзімен өзі соғыспайды, біреумен соғысады. Балуан өзімен-өзі күреспейді, біреумен күреседі. Осындай жеке істелмейтін, екі жақтап істейтін істерді көрсететін сөздерді **ортақ етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан бір мақала алып, сонда ортақ етістерді көрсеткізу.

4. ӨЗДІК ЕТІС

Өздік етіс дейміз – істеуі басқаға істерлік ісін өзіне істесе, мәселен: *мен жуындым, сен тарандың, ол мақтанды.*

«*Жудым*» десе, басқаны жуған болар еді; «*жуындым*» дегенде өзін жуған болады яғни істі басқаға емес, өзіне істеген болады.

«Тарадым» десе, басқаны тараған болар еді, «тарандым» дегенде істі басқаға емес, өзіне істеген болады.

«Мақтады» десе, басқаны мақтаған болар еді, «мақтанды» дегенде басқаны емес, өзін мақтаған болады.

«Жуындым», «тарандың», «мақтанды» деген сияқты басқаға істерлік істі өзіне істеуді көрсететін сөздерді **өздік етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан бір мақала алып, сондағы өзіндік етістерді көрсеткізу.

5. ӨЗГЕЛІК ЕТІС

Өзгелік етіс дейміз – біреудің ісіне себепкер болуды, мәселен: *атты жүргізді, қойды өргізді, түйені тұрғызды* дегенде аттың жүруіне, қойдың өруіне, түйенің тұруына себепкер болғанды көрсетеді. Олар өздігінен істесе ат жүрді, қой өрді, түйе тұрды болар еді.

«Жүргіздім», «өргіздім», «тұрғыздым» деген сияқты біреудің ісіне себепкер істі көрсететін сөздерді **өзгелік етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан бір мақала алып, сондағы өзгелік етістерді көрсеткізу.

6. БЕДЕЛДІ ЕТІС

Беделді етіс дейміз – істі біреу арқылы істеуді. Мәселен: *хат жаздырды, өлең айттырды, үй салдырды, кітап алдырды* дейміз.

«Жаздырды», «айттырды», «салдырды», «алдырды» дегенде бәрі де біреу арқылы істеген іс болады. Осындай сөздерді **беделді етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан бір мақала алып, сондағы беделді етістерді көрсеткізу.

7. БЫРҚСЫЗ ЕТІС

Бырықсыз етіс дейміз – істелу ыркы істеушіден басқада болған істі. Мәселен: *ат жегілді, қоян қуылды, қозы сойылды* дегенде ат ырықсыз жегіліп тұр, қоян ырықсыз қуылып тұр, қозы ырықсыз сойылып тұр.

«Жегілді», «қуылды», «сойылды» деген сияқты сөздерді **ырықсыз етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан бір мақала алып, сондағы ырықсыз етістерді көрсеткізу.

8. ШАҒЫС ЕТІС

Шағыс етіс дейміз – ортақ істі істеуге себепкер болуды. Мәселен: *балаларды күрестірдім, елді табыстырдым, екі жағын соғыстырдым.*

«Күрестірдім» дегенде күресулеріне мен себепкер болғанмын; «Табыстырдым» дегенде табысуларына мен себепкер болғанмын. «Соғыстырдым» дегенде соғысуларына мен себепкер болғанмын. «Күрестірдім», «табыстырдым», «соғыстырдым» деген сияқты сөздерді **шағыс етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан мақала алып, сондағы шағыс етістерді көрсеткізу.

9. ДҮРКІНДІ ЕТІС

Дүркінді етіс дейміз – қайта-қайта істелетін істі, мәселен: *хат жазғылады, мылтық атқылады, қолынан жұлқылады.* «Жазғылады», «атқылады», «жұлқылады» деген сөздер істің бір рет емес, бірнеше рет істелгенін көрсетеді. «Жазғылады», «атқылады» «жұлқылады» деген сияқты сөздерді **дүркінді етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан бір мақала алып, сондағы дүркінді етістерді көрсеткізу.

10. ӨСІҢКІ ЕТІС

Өсіңкі етіс дейміз – күшейген істі, мәселен: *ат жүріңкіреді, су тасыңқырады, бала ұйықтаңқырады*. «Жүріңкіреді» дегенде жүру күшейгені көрінеді, «тасыңқырады» дегенде тасқын күшейгені көрінеді, «ұйықтаңқырады» дегенде ұйқы күшейгені көрінеді. «Жүгіріңкіреді», «тасыңқырады», «ұйықтаңқырады» деген сияқты сөздерді **өсіңкі етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Бала басына бірнеше өсіңкі істерді көрсететін сөздерді тапқызу:

РАЙЛАР

Етістікте 14 рай бар; 1) Тұйық рай. 2) Билік рай. 3) Ашық рай. 4) Шартты рай. 5) Ереуіл рай. 6) Реніш рай. 7) Қалау рай. 8) Сенімді рай. 9) Сенімсіз рай. 10) Мұң рай. 11) Көніс рай. 12) Қайрау рай. 13) Азалы рай. 14) Теріс рай.

1. ТҰЙЫҚ РАЙ

Тұйық рай дейміз – істің беті белгісіз тұйық күйінде тұрғандағы айтылатын сөз түрін. Мәселен: *қарамақ, саумақ, бармақ, жазбақ, атпақ, ермек, үймек, жүрмек, тізбек, кетпек* дегенде кім? қашан? қалай? істегені мәлім емес. Осындай сөздер тұйық рай болады.

Тұйық рай етістіктің бейтарап, жалпы түрі, сондықтан жалпы етістік жайынан сөйлегенде осы тұйық райдағы түрі алынады. Тұйық райдан әрі етістік өзгереді. Өзгергенде һәр райдың жалғауы өзінше басқа болады.

Райларда үш жақ болады: I-ші жақ (айтушы), II-ші жақ (тыңдаушы), III-ші жақ (бөгделік). Екі айырыс бар: 1. Жекелік айырыс. 2. Көптік айырыс. Үш шақ бар: Осы шақ. 2) Өткен шақ. 3) Келер шақ. Осы үш жақ, екі айырыс, үш шақ бойынша сөз түбірінің аяқ дыбысына қарай етістік өзгереді. Етістік өзгеруі турасында дыбыстар екі-ақ тапқа бөлінеді: 1) Дауысты

дыбыс. 2) Басқа дыбыстар (дауыссыз һәм жарты дауысты дыбыстар). Сөз түбірінің аяғы дауысты дыбыс болса, жалғау мен түбір арасына «и» дәнекер болады; дауыссыз яки жарты дауысты дыбыс болса «а», «е» дәнекер болады.

Етістіктер райлармен өзгергенде екі түрлі айтылады: 1) *Дара түрде* 2) *Қосар түрде*. Қосар түрде сөйлегенде көмекші етістіктер қосыла айтылады. *Көмекші етістіктер* дегеніміз: *тұрмақ, жүрмек, отырмақ, жатпақ, бармақ, болмақ, алмақ, бермек, келмек, кетпек, көрмек, өтпек, тастамақ, қоймақ, қалмақ, имек*. Мұнан басқа етістіктер *жай етістік* болады.

Қосар түрде сөйлегенде, жай етістіктер мағына беруші болып, алда жүреді; көмекші етістіктер өзгеруші болып, сонда жүреді. Қосар түрін қоя тұрып, қазір де дара түрін көрсетеміз. Қосар түрі етістіктің көсемше һәм есімше түрлері жайынан сөйлегенде көрсетілмекші.

Етістіктің түпкі түрі *салт етіс* пен *сабақты етіс*; өзгелері туынды етістер. Сондықтан бастапқы екеуі екі-ақ мүшелі: 1) Түбір. 2) Жалғау. Басқа етістер үш мүшелі: 1) Түбір. 2) Жұрнақ. 3) Жалғау. Түбір мен жұрнақ екеуін жалғаудан айырып сөйлегенде, тұқыл дейміз. Сүйтіп жалғау түпкі етістердің түбіріне жалғанады, туынды етістердің тұқылына жалғанады. Етістік жалғаулары есім жалғауларынан өзгеше болғандықтан, һәр заттың ісінің жігін айырып айтатын болғандықтан жалғау орнына *жіктеу* дейміз.

2. БИЛІК РАЙ

Билік рай дейміз – істі істеуге-істемеуге кесіп айтқандағы сөз түрін. һәр етістіктен түбірі мен тұқылын алып, билік рай түрінде жіктеп айтып көрейік. *Болымды түрде*: *жазбақ* (сабақты етіс), *жыламақ* (салт етіс) *күреспек* (ортақ етіс), *жуынбақ* (өздік етіс), *жатқызбақ* (өзгелік етіс) *қаздырмақ* (беделді етіс), *жегіллек* (ырықсыз етіс), *атыстырмақ* (шағысты етіс), *шапқыламақ* (дүркінді етіс), *алыңқырамақ* (өсіңкі етіс); *Болымсыз түрде*: *жазбасқа, жыламасқа, күреспекке,*

жуынбасқа, қаздырмасқа, жатқызбасқа, жегілмеске, атыстырмасқа, шапқыламасқа, алыңқырамасқа.

Жіктеу

Болымды түрлері:

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаз	жазайын	жаз	жазсын
жыла	жылайын	жыла	жыласын
күрес	күресейін	күрес	күрессін
жуын	жуынайын	жуын	жуынсын
қаздыр	қаздырайын	қаздыр	қаздырсын
жатқыз	жатқызайын	жатқыз	жатқызсын
жегіл	жегілейін	жегіл	жегілсін
атыстыр	атыстырайын	атыстар	атыстырсын
шапқыла	шапқылайын	шапқыла	шапқыласын
алыңқыра	алыңқырайын	алыңқыра	алыңқырасын

Көпше:

жаз	жазайық	жазындар	жазсын
жыла	жылайық	жыландар	жыласын
күрес	күресейік	күресіндер	күрессін
жуын	жуынайық	жуыныңдар	жуынсын
қаздыр	қаздырайық	қаздырындар	қаздырсын
жатқыз	жатқызайық	жатқызындар	жатқызсын
жегіл	жегілейік	жегіліңдер	жегілсін
атыстыр	атыртырайық	атыстырындар	атыстырсын
шапқыла	шапқылайық	шапқыландар	шапқыласын
алыңқыра	алыңқырайық	алыңқырандар	алыңқырасын

Болымсыз турлері:

Жекеше:

жазба	жазбайын	жазба	жазбасын
жылама	жыламайын	жылама	жыламасын
күреспе	күреспейін	күреспе	күреспесін
жуынба	жуынбайын	жуынба	жуынбасын
қаздырма	қаздырмайын	қаздырма	қаздырмасын

жатқызба	жатқызбайын	жатқызба	жатқызбасын
жегілме	жегілмейін	жегілме	жегілмесін
атыстырма	атыстырмайын	атыстырма	атыстырмасын
шапқылама	шапқыламайын	шапқылама	шапқыламасын
алыңқырама	алыңқырамайын	алыңқырама	алыңқырамасын

Көпше:

жазба	жазбайық	жазбандар	жазбасын
жылама	жыламайық	жыламаңдар	жыламасын
күреспе	күреспейік	күреспендер	күреспесін
жуынба	жуынбайық	жуынбандар	жуынбасын
қаздырма	қаздырмайық	қаздырмаңдар	қаздырмасын
жатқызба	жатқызбайық	жатқызбандар	жатқызбасын
жегілме	жегілмейік	жегілмендер	жегілмесін
атыстырма	атыстырмайық	атыстырмаңдар	атыстырмасын
шапқылама	шапқыламайық	шапқыламаңдар	шапқыламасын
алыңқырама	алыңқырамайық	алыңқырамаңдар	алыңқырамасын

Дағдыландыру. Һәр етістен һәр түрлі сөздер алып, билік раймен жіктету.

3. АШЫҚ РАЙ

Ашық рай дейміз – істі ашық баяндайтын сөздің түрін. Ашық райдағы сөздер билік райдағы екі айырыс, үш жақтан басқа үш мезгілмен сөйленіп өзгереді.

Жіктеу

Осы шақ

Болымды түрлері:

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаз	жазамын	жазасың	жазады
жыла	жылаймын	жылайсың	жылайды

күрес	күресемін	күресесің	күреседі
жуын	жуынамын	жуынасың	жуынады
қаздыр	қаздырамын	қаздырасың	қаздырады
жатқыз	жатқызамын	жатқызасың	жатқызады
жегіл	жегілемін	жегілесің	жегіледі
атыстыр	атыстырамын	атыстарасың	атыстырады
шапқыла	шапқылаймын	шапқылайсың	шапқылайды
алыңқыра	алыңқыраймын	алыңқырайсың	алыңқырайды

Көпше:

жаз	жазамыз	жазасындар	жазады
жыла	жылаймыз	жылайсындар	жылайды
күрес	күресеміз	күресіндер	күреседі
жуын	жуынамыз	жуынасындар	жуынады
қаздыр	қаздырамыз	қаздырасындар	қаздырады
жатқыз	жатқызамыз	жатқызындар	жатқызады
жегіл	жегілеміз	жегілесіндер	жегіледі
атыстыр	атыстырамыз	атыстырасындар	атыстырады
шапқыла	шапқылаймыз	шапқылайсындар	шапқылайды
алыңқыра	алыңқыраймыз	алыңқырайсындар	алыңқырайды

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазба	жазбаймын	жазбайсың	жазбайды
жылама	жыламаймын	жыламайсың	жыламайды
күреспе	күреспеймін	күреспейсің	күреспейді
жуынба	жуынбаймын	жуынбайсың	жуынбайды
қаздырма	қаздырмаймын	қаздырмайсың	қаздырмайды
жатқызба	жатқызбаймын	жатқызбайсың	жатқызбайды
жегілме	жегілмеймін	жегілмейсің	жегілмейді
атыстырма	атыстырмаймын	атыстырмайсың	атыстырмайды
шапқылама	шапқыламаймын	шапқыламайсың	шапқыламайды
алыңқырама	алыңқырамаймын	алыңқырамайсың	алыңқырмайды

Көпше:

жазба	жазбаймыз	жазбайсындар	жазбайды
жылама	жыламаймыз	жыламайсындар	жыламайды

күреспе	күреспейміз	күреспейсіңдер	күреспейді
жуынба	жуынбаймыз	жуынбайсыңдар	жуынбайды
қаздырма	қаздырмаймыз	қаздырбайсыңдар	қаздырмайды
жатқызба	жатқызбаймыз	жатқызбайсыңдар	жатқызбайды
жегілме	жегілмейміз	жегілмейсіңдер	жегілмейді
атыстырма	атыстырмаймыз	атыстырмайсыңдар	атыстырмайды
шапқылама	шапқыламаймыз	шапқыламайсыңдар	шапқыламайды
алыңқырама	алыңқырамаймыз	алыңқырамайсыңдар	алыңқырамайды

Дағдыландыру. Һәр етістен сөздер алып, осы үлгі ашық райдың осы шағымен жіктету.

Өткен шақ

Болымды түрлері:

Жекеше:	І-ші жақ	2-ші жақ	3-ші жақ
жаз	жаздым	жаздың	жазды
жыла	жыладым	жыладың	жылады
күрес	күрестім	күрестің	күресті
жуын	жуындым	жуындың	жуынды
қаздыр	қаздырдым	қаздырдың	қаздырды
жатқыз	жатқыздым	жатқыздың	жатқызды
жегіл	жегілдім	жегілдің	жегілді
атыстыр	атыстырдым	атыстырдың	атыстырды
шапқыла	шапқыладым	шапқыладың	шапқылады
алыңқыра	алыңқырадым	алыңқырадың	алыңқырады

Көпше:

жаз	жаздық	жаздыңдар	жазды
жыла	жыладық	жыладыңдар	жылады
күрес	күрестік	күрестіндер	күресті
жуын	жуындық	жуындыңдар	жуынды
қаздыр	қаздырдық	қаздырдыңдар	қаздырды
жатқыз	жатқыздық	жатқыздыңдар	жатқызды
жегіл	жегілдік	жегілдіңдер	жегілді
атыстыр	атыстырдық	атыстырдыңдар	атыстырды

шапқыла	шапқыладық	шапқыладыңдар	шапқылады
алыңқыра	алыңқырадық	алыңқырадыңдар	алыңқырады

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазба	жазбадым	жазбадың	жазбады
жылама	жыламадым	жыламадың	жыламады
күреспе	күреспедім	күреспедің	күреспеді
жуынба	жуынбадым	жуынбадың	жуынбады
қаздырма	қаздырмадым	қаздырмадың	қаздырмады
жатқызба	жатқызбадым	жатқызбадың	жатқызбады
жегілме	жегілмедім	жегілмедің	жегілмеді
атыстырма	атыстырмадым	атыстырмадың	атыстырмады
шапқылама	шапқыламадым	шапқыламадың	шапқыламады
алыңқырама	алыңқырамадым	алыңқырамадың	алыңқырамады

Болымсыз түрлері:

Көпше:

жазба	жазбадық	жазбадыңдар	жазбады
жылама	жыламадық	жыламадыңдар	жыламады
күреспе	күреспедік	күреспедіндер	күреспеді
жуынба	жуынбадық	жуынбадыңдар	жуынбады
қаздырма	қаздырмадық	қаздырмадыңдар	қаздырмады
жатқызба	жатқызбадық	жатқызбадыңдар	жатқызбады
жегілме	жегілмедік	жегілмедіндер	жегілмеді
атыстырма	атыстырмадық	атыстырмадыңдар	атыстырмады
шапқылама	шапқыламадық	шапқыламадыңдар	шапқыламады
алыңқырама	алыңқырамадық	алыңқырамадыңдар	алыңқырамады

Дағдыландыру. Һәр етістен Һәр түрлі сөздер алып, осы үлгі бойынша ашық райдың өткен шағымен жіктету.

Келер шақ

Болымды түрлері:

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаз	жазармын	жазарсың	жазар
жыла	жылармын	жыларсың	жылар
күрес	күресермін	күресерсің	күресер
жуын	жуынармын	жуынарсың	жуындар
қаздыр	қаздырармын	қаздырарсың	қаздырар
жатқыз	жатқызармын	жатқызарсың	жатқызар
жегіл	жегілермін	жегілерсің	жегілер
атыстыр	атыстырармын	атыстырарсың	атыстырар
шапқыла	шапқылармын	шапқыларсың	шапқылар
алыңқыра	алыңқырармын	алыңқырарсың	алыңқырар

Көпше:

жаз	жазармын	жазарсың	жазар
жыла	жылармыз	жыларсыңдар	жылар
күрес	күресерміз	күресерсіңдер	күресер
жуын	жуынармыз	жуынарсыңдар	жуынар
қаздыр	қаздырармыз	қаздырарсыңдар	қаздырар
жатқыз	жатқызармыз	жатқызарсыңдар	жатқызар
жегіл	жегілерміз	жегілерсіңдер	жегілер
атыстыр	атыстырармыз	атыстырарсыңдар	атыстырар
шапқыла	шапқылармыз	шапқыларсыңдар	шапқылар
алыңқыра	алыңқырармыз	алыңқырарсыңдар	алыңқырар

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазба	жазбаспын	жазбассың	жазбас
жылама	жыламаспын	жыламассың	жыламас
күреспе	күреспеспін	күреспессің	күреспес
жуынба	жуынбаспын	жуынбассың	жуынбас
қаздырма	қаздырмаспын	қаздырмассың	қаздырмас
жатқызба	жатқызбаспын	жатқызбассың	жатқызбас

жегілме	жегілмеспін	жегілмессің	жегілмес
атыстырма	атыстырмасын	атыстырмасың	атыстырмас
шапқылама	шапқыламасын	шапқыламасың	шапқыламас
алыңқырама	алыңқырамасын	алыңқырамасың	алыңқырамас

Көпше:

жазба	жазбаспыз	жазбассыздар	жазбас
жылама	жыламаспыз	жыламассыздар	жыламас
күреспе	күреспеспіз	күреспессіздер	күреспес
жуынба	жуынбаспыз	жуынбассыздар	жуынбас
қаздырма	қаздырмасыз	қаздырмассыздар	қаздырмас
жатқызба	жатқызбаспыз	жатқызбассыздар	жатқызбас
жегілме	жегілмеспіз	жегілмессіздер	жегілмес
атыстырма	атыстырмасыз	атыстырмассыздар	атыстырмас
шапқылама	шапқыламасыз	шапқыламассыздар	шапқыламас
алыңқырама	алыңқырамасыз	алыңқырамассыздар	алыңқырамас

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша һәр егістен сөз алып, ашық райдың келер шағымен жіктету.

4. ШАРТТЫ РАЙ

Шартты рай дейміз – істің істелуіне шарт көрсететін сөздің түрін. Мәселен: «Берсең аларсың, ексең оарарсың». Алуға – беру шарттығын, оруға – егу шарттығын «берсең», «ексең» деген сөздер көрсетіп тұр. Сөздің осындай түрі шартты рай болады.

Жоғарыда билік рай һәм ашық раймен айтылған сөздерді шартты раймен айтып көрейік.

ЖІКТЕУ

Болымды түрлері:

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаз	жазсам	жазсаң	жазса

жыла	жыласам	жыласаң	жыласа
күрес	күрессем	күрессең	күрессе
жуын	жуынсам	жуынсаң	жуынса
қаздыр	қаздырсам	қаздырсаң	қаздырса
жатқыз	жатқызсам	жатқызсаң	жатқызса
жегіл	жегілерсем	жегілсең	жегілсе
атыстыр	атыстырсам	атыстырсаң	атыстырса
шапқыла	шапқыласам	шапқыласаң	шапқыласа
алыңқыра	алыңқырасам	алыңқырасаң	алыңқыраса

Көпше:

жаз	жазсақ	жазсаңдар	жазса
жыла	жыласақ	жыласаңдар	жыласа
күрес	күрессек	күрессеңдер	күрессе
жуын	жуынсақ	жуынсаңдар	жуынса
қаздыр	қаздырсақ	қаздырсаңдар	қаздырса
жатқыз	жатқызсақ	жатқызсаңдар	жатқызса
жегіл	жегілсек	жегілсеңдер	жегілсе
атыстыр	атыстырсақ	атыстырсаңдар	атыстырса
шапқыла	шапқыласақ	шапқыласаңдар	шапқыласа
алыңқыра	алыңқырасақ	алыңқырасаңдар	алыңқыраса

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазба	жазбасам	жазбасаң	жазбаса
жылама	жыламасам	жыламасаң	жыламаса
күреспе	күреспесем	күреспесең	күреспесе
жуынба	жуынбасам	жуынбасаң	жуынбаса
қаздырма	қаздырмасам	қаздырмасаң	қаздырмаса
жатқызба	жатқызбасам	жатқызбасаң	жатқызбаса
жегілме	жегілмесем	жегілмесең	жегілмесе
атыстырма	атыстырмасам	атыстырмасаң	атыстырмаса
шапқылама	шапқыламасам	шапқыламасаң	шапқыламаса
алыңқырама	алыңқырамасам	алыңқырамасаң	алыңқырамаса

Көпше:

жазба	жазбасақ	жазбасаңдар	жазбаса
жылама	жыламасақ	жыламасаңдар	жыламаса
күреспе	күреспесек	күреспесеңдер	күреспесе
жуынба	жуынбасақ	жуынбасаңдар	жуынбаса
қаздырма	қаздырмасақ	қаздырмасаңдар	қаздырмаса
жатқызба	жатқызмасақ	жатқызбасаңдар	жатқызбаса
жегілме	жегілмесек	жегілмесеңдер	жегілмесе
атыстырма	атыстырмасақ	атыстырмасаңдар	атыстырмаса
шапқылама	шапқыламасақ	шапқыламасаңдар	шапқыламаса
алыңқырама	алыңқырамасақ	алыңқырасаңдар	алыңқырамаса

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша һәр етістен сөздер алып, шартты раймен жіктейміз.

5. ЕРЕУІЛ РАЙ

Ереуіл рай дейміз – істейтін істің мақсұтына болымы қарсы, ереуіл болғанда айтылатын сөз түрін. Мәселен: «Сұрасаң да бермеймін, сүйресең де ермеймін» деген сөздерде «сұрасаң да», «сүйресең де» деген ереуіл рай болады. Сұрағанда алу мақсұт, сүйрегенде еру мақсұт еді. Бермеген соң, ермеген соң, істің болымы істің мақсұтына қарсы келіп тұр. Сөздің осындай түрі **ереуіл рай** болады.

Жоғарыда билік, ашық һәм шартты раилармен ай- тылған сөздерді ереуіл раймен айтып көрейік.

Жіктеу

Болымды түрлері:

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаз	жазсамда ²⁵	жазсаңда	жазсада

²⁵ Қазіргі емле бойынша «да» шылауы да бөлек жазылады, мұнда түпнұсқадағы жазылуы сақталды.

жыла	жыласамда	жыласаңда	жыласада
күрес	күресемде	күресеңде	күреседе
жуын	жуынсамда	жуынсаңда	жуынсада
қаздыр	қаздырсам	қаздырсаңда	қаздырсада
жатқыз	жатқызсамда	жатқызсаңда	жатқызсада
жегіл	жегілерсемде	жегілсеңде	жегілседе
атыстыр	атыстырсамда	атыстырсаңда	атыстырсада
шапқыла	шапқыласамда	шапқыласаңда	шапқыласада
алыңқыра	алыңқырасамда	алыңқырасаңда	алыңқырасада

Көпше:

жаз	жазсақта	жазсаңдарда	жазсада
жыла	жыласақта	жыласаңдарда	жыласада
күрес	күресекте	күресеңдерде	күреседе
жуын	жуынсақта	жуынсаңдарда	жуынсада
қаздыр	қаздырсақта	қаздырсаңдарда	қаздырсада
жатқыз	жатқызсақта	жатқызсаңдарда	жатқызсада
жегіл	жегілсекте	жегілсеңдерде	жегілседе
атыстыр	атыстырсақта	атыстырсаңдарда	атыстырсада
шапқыла	шапқыласақта	шапқыласаңдарда	шапқыласада
алыңқыра	алыңқырасақта	алыңқырасаңдарда	алыңқырасада

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазба	жазбасамда	жазбасаңдар	жазбасада
жылама	жыламасамда	жыламасаңдар	жыламасада
күреспе	күреспесемде	күреспесеңде	күреспеседе
жуынба	жуынбасамда	жуынбасаңдар	жуынбасада
қаздырма	қаздырмасамда	қаздырмасаңдар	қаздырмасада
жатқызба	жатқызбасамда	жатқызбасаңдар	жатқызбасада
жегілме	жегілмесемде	жегілмесеңдерде	жегілмеседе
атыстырма	атыстырмасамда	атыстырмасаңдар	атыстырмасада
шапқылама	шапқыламасамда	шапқыламасаңдар	шапқыламасада
алыңқырама	алыңқырамасамда	алыңқырамасаңдар	алыңқырамасада

Көпше:

жазба	жазбасақта	жазбасаңдар	жазбаса
жылама	жыламасақта	жыламасаңдарда	жыламасада

күреспе	күреспесекте	күреспесендерде	күреспеседе
жуынба	жуынбасақта	жуынбасандарда	жуынбасада
қаздырма	қаздырмасақта	қаздырмасандарда	қаздырмасада
жатқызба	жатқызбасақта	жатқызбасандарда	жатқызбасада
жегілме	жегілмесекте	жегілмесендерде	жегілмеседе
атыстырма	атыстырмасақта	атыстырмасандарда	атыстырмасада
шапқылама	шапқыламасақта	шапқыламасандарда	шапқыламасада
алыңқырама	алыңқырамасақта	алыңқырасандарда	алыңқырамасада

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша һәр етістен сөздер алып, ереуіл раймен жіктету.

6. РЕНІШ РАЙ

Реніш рай дейміз – істеген-істемеген істерге реніш еткенде айтылатын сөз түрін. Мәселен: «Шақырғанда барсамшы!»; «Көрдім деп айтпасамшы!». «Барсамшы» дегенде бармағанына реніш айтады. «Айтпасамшы» дегенде айтқанына реніш айтады. «Барсамшы», «айтпасамшы» деген реніш көрсететін сөздер реніш рай болады. Жоғарыда басқа райлармен айтылған сөздерді реніш раймен айтып қарайық.

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаз	жазсамшы	жазсаңшы	жазсайшы
жыла	жыласамшы	жыласайшы	жыласайшы
күрес	күрессемші	күрессеңші	күрессейші
жуын	жуынсамшы	жуынсаңшы	жуынсайшы
қаздыр	қаздырсамшы	қаздырсаңшы	қаздырсайшы
жатқыз	жатқызсамшы	жатқызсаңшы	жатқызсайшы
жегіл	жегілсерсемші	жегілсеңші	жегілсейші
атыстыр	атыстырсамшы	атыстырсаңшы	атыстырсайшы
шапқыла	шапқыласамшы	шапқыласаңшы	шапқыласайшы
алыңқыра	алыңқырасамшы	алыңқырасаңшы	алыңқырасайшы

Көпше:

жаз	жазсақшы	жазсаңдаршы	жазсайшы
-----	----------	-------------	----------

жыла	жыласақшы	жыласаңдаршы	жыласайшы
күрес	күрессекші	күрескендерші	күрессейші
жуын	жуынсақшы	жуынсаңдаршы	жуынсайшы
қаздыр	қаздырсақшы	қаздырсаңдаршы	қаздырсайшы
жатқыз	жатқызсақшы	жатқызсаңдаршы	жатқызсайшы
жегіл	жегілсекші	жегілкендерші	жегілсейші
шапқыла	шапқыласақшы	шапқыласаңдаршы	шапқыласайшы
алыңқыра	алыңқырасақшы	алыңқырасаңдаршы	алыңқырасайшы

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазба	жазбасамшы	жазбасаңшы	жазбасайшы
жылама	жыламасамшы	жыламасаңшы	жыламасайшы
күреспе	күреспесемші	күреспесеңші	күреспесейші
жуынба	жуынбасамшы	жуынбасаңшы	жуынбасайшы
қаздырма	қаздырмасамшы	аздырмасаңшы	қаздырмасайшы
жатқызба	жатқызбасамшы	атқызбасаңшы	атқызбасайшы
жегілме	жегілмесемші	жегілмесеңші	жегілмесейші
шапқылама	шапқыласамшы	шапқыламасаңшы	шапқыламасайшы
алыңқырама	алыңқырасамшы	алыңқырамасаңшы	алыңқырамасайшы

Көпше:

жазба	жазбақшы	жазбасаңдаршы	жазбасайшы
жылама	жыламасақшы	жыламасаңдаршы	жыламасайшы
күреспе	күреспесекші	күреспесендерші	күреспесейші
жуынба	жуынбасақшы	жуынбасаңдаршы	жуынбасайшы
қаздырма	қаздырмасақшы	қаздырмасаңдаршы	қаздырмасайшы
жатқызба	жатқызмасақшы	жатқызбасаңдаршы	жатқызбасайшы
жегілме	жегілмесекші	жегілмесендерші	жегілмесейші
атыстырма	атыстырма- сақшы	атыстырмасаң- даршы	атыстырмасайшы

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша һәр етістен сөздеп алып, реніш раймен жіктеу.

7. ҚАЛАУ РАЙ

Қалау рай дейміз – істі көңіл қалау, қаламауын көрсететін сөз түрін. Мәселен: *Барсам екен, бармасам екен; Айтсаң екен, айтпасаң екен; Білдірсе екен білдірмесе екен* деген сияқты сөздер қалау рай болады.

Жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, жатқыз, жегіл, шапқыла, алыңқыра деген сөздерді басқа райларда көрсеткен үлгі бойынша болымды-болымсыз түрлерде, жекеше, көпше, үш жақпен айтқызу.

Дағдыландыру үшін һәр етістен сөздер алып, жоғарғы үлгілер бойынша қалау раймен жіктету.

8. СЕНІМДІ РАЙ

Сенімді рай дейміз – істің істелу-істелмеуіне көңіл сеніп сөйлегенде айтылатын сөз түрін. Мәселен: *алғаймын, алмағаймын, тұрғайсың, тұрмағайсың, болғай, болмағай* деген сияқты сөздер сенімді рай болады: *жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, жатқыз, жегіл, шапқыла, алыңқыра* деген сөздерді басқа райлардағы үлгі бойынша: болымды-болымсыз түрлерінде жекеше, көпше үш жақпен айтқызу.

Дағдыландыру үшін һәр етістен сөздер алып, сол үлгілер бойынша сенімді раймен жіктету.

9. СЕНІМСІЗ РАЙ

Сенімсіз рай дейміз – істің болу-болмасына көңіл сенбегенін көрсететін сөздің түрін. Мәселен: *Барар ма екем, бармас па екем; Көрер ме екенсің, көрмес пе екенсің; Жүрер ме екен, жүрмес пе екен* деген сияқты сөздер сенімсіз рай болады.

Жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, жатқыз, жегіл, шапқыла, алыңқыра деген сөздерді басқа райлардағы үлгі бойынша болымды-болымсыз түрлерінде, жекеше, көпше үш жақпен айтқызу.

10. БОЛЖАЛ РАЙ

Болжал рай дейміз – істі шартқа қарайлап болжалдағандағы сөздің түрін. Мәселен: *оқыр едім* (ақшам болса), *ішер едің* (су болса), *барар еді* (жалдаса) деген сияқты сөздер болжал рай болады.

Жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, жатқыз, жегіл, шапқыла, алыңқыра деген сөздерді басқа райлардағы үлгі бойынша болымды-болымсыз түрлерінде жекеше, көпше үш жақпен айтқызу.

Дағдыландыру үшін һәр етістен сөздер алып, алдағы үлгілер бойынша болжал раймен жіктету.

11. МҰҢ РАЙ

Мұң рай дейміз – істерлік іске мұң болғанда айтылатын сөздің түрін. Мәселен: *айтар ма едім, айтпас па едім, жүрер ме едің, жүрмес пе едің* деген сияқты сөздер **мұң рай** болады.

Жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, шапқыз, жегіл, шапқыла, алыңқыра деген сөздерді басқа райлардағы үлгі бойынша болымды-болымсыз түрлерінде жекеше, көпше, үш жақпен айтқызу.

Дағдыландыру үшін һәр етістен сөздер алып, мұң раймен жіктету.

12. КӨНІС РАЙ

Көніс рай дейміз – іске көнгенде, мойындағанда айтылатын сөз түрін. Мәселен: *кетемін-та, кетпеймін-та, барамын-та, бармайсын-та, көреді-та, көрмейді-та.*

Ескерту. Көніс рай екінші түрлі де айтылады, мәселен: *кетемін-тағы, кетпеймін-тағы, кетесін-тағы, кетпейсін-тағы, кетпейді-тағы* деген сөздер де **көніс рай** болады.

Жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, жатқыз, жегіл, шапқыла, алыңқыра деген сөздерді басқа райлардағы үлгі бойынша айтқызу.

13. ҚАЙРАУ РАЙ

Қайрау рай дейміз – істі істеуге я істемеуге қайрай сөйлегендегі сөз түрін. Мәселен: *барайыншы, бармайыншы, баршы, бармақшы, барсыншы, бармасыншы* деген сияқты сөздер **қайрау рай** болады.

Жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, жатқыз, жегіл шапқыла, алыңқыра деген сөздерді басқа райлардағы үлгі бойынша айтқызу.

Дағдыландыру үшін һәр етістен сөздер алып, жоғары үлгілер бойынша қайрау раймен жіктету.

14. АЗАЛЫ РАЙ

Азалы рай дейміз – қайрау райдың азамен айтылатын түрін. Мәселен: *жүрсейші, жүрмесейші, қалсайшы, қалмасайшы, барсайшы, бармасайшы*.

Ескерту. Азалы райдың түріне жақын өгініштеу рай бар: Мәселен: *барсана, тұрсана, жүрсана, қойсана, кетсана* уа ғайри солай. Бұл рай бұрын айтылса да, бұл күнде тіпті, айтылмайды десе де болар. Некен-саяқ бұрынғы ертегілерде ғана келеді («Қара батыр» деген ертегіні қара).

Жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, жатқыз, жегіл, шапқыла, алыңқыра деген сөздерді басқа райлардағы үлгі бойынша азалы раймен айтқызу.

Дағдыландыру үшін һәр етістен сөздер алып, алдағы үлгілер бойынша азалы раймен жіктету.

15. ТЕРІС РАЙ

Теріс рай дейміз – істелетін іске айтылатын сөз теріс түрін. Мәселен: *барса игі едім, бармаса игі едім, алса игі едің, алмаса игі едің, жүрсе игі еді, жүрмесе игі еді* деген сөздер теріс рай болады.

Ашық рай:	1) «Барасың»	орнына	«барасыз»
	2) «Бардың»	орнына	«бардыңыз»
	3) «Барарсың»	орнына	«барарсыз»
Шартты рай:	«Барсаң»	орнына	«барсаңыз»
Ереуіл рай:	«Барсаңда»	орнына	«барсаңызда»
Азалы рай:	«Барсаңшы»	орнына	«барсаңызшы»

басқалары да осылайша.

Көпше:

Билік рай	«барыңдар»	орнына	«барыңыздар»
Ашық рай	1) «Барасыңдар»	орнына	«барарсыздар»
	2) «Бардыңдар»	орнына	«бардыңыздар»
	3) «Барарсыңдар»	орнына	«барарсыздар»
Шартты рай:	«барасыңыздар»	орнына	«барсаңдар»
Ереуіл рай:	«барсаңдар да»	орнына	«барсаңдар»
Азалы рай:	«барсаңдаршы»	орнына	«барсаңыздаршы»

басқалары да осылайша.

КӨСЕМШЕ

Көсемше дейміз – екі етістік қосарынан сөйленгенде, алдында айтылатын етістіктің қысқа түрін. Мәселен, *жаза бер, қарап тұр, жүріп келді* дегенде алдыңғы сөздер көсемше етістік болады.

Көсемше үш түрлі: 1) үнемді, 2) үнемсіз, 3) ниетті.

Үнемді көсемше – созымды істі көрсету үшін айтылады. Мәселен, *айта бердім, айта бердің, айта берді*.

Ниетті көсемше – істеуге ниеттеніп тұрғанды көрсететін сөз түрі. Мәселен, *барғалы тұрмын, барғалы тұрсың, барғалы тұр* уа ғайри солай.

Жоғарыда райлар турасында сөйлегенде етістіктер қосарлы күйінде, көсемше түрде айтылады деп едік. Сол қосарлы күйі көсемше түрде қалай айтылатындығын көрсету үшін жоғарыдағы райларынан жіктеген сөздерден: аяқ дыбысы дауысты бір сөз, аяқ дыбысы дауыссыз я жарты дауысты бір сөз алып һәм көмекші етістіктерден бірнешесін алып, қосарлы түрде өзгертіп көрейік.

ТҰЙЫҚ РАЙ

Жаза бермек, сынай тұрмақ.

БИЛІК РАЙ

Үнемді көсемше

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ жаза берейін сынай тұрайын	II-ші жақ жаза бер сынай тұр	III-ші жақ жаза берсін сынай тұрсын
--	------------------------------------	---

Көпше:

жаза берейік сынай тұрайық	жаза беріңдер сынай тұрындар	жаза берсін сынай тұрсын
-------------------------------	---------------------------------	-----------------------------

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жаза бермейін сынай тұрмайын	жаза берме сынай тұрма	жаза бермесін сынай тұрмасын
---------------------------------	---------------------------	---------------------------------

Көпше:

жаза бермейік сынай тұрмайық	жаза бермеңдер сынай тұрмаңдар	жаза бермесін сынай тұрмасын
---------------------------------	-----------------------------------	---------------------------------

Үнемсіз көсемше

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ жазып берейін сынап тұрайын	II-ші жақ жазып бер сынап тұрсын	III-ші жақ жазып берсін сынап тұрсын
---	--	--

Көпше:

жазып берейік сынап тұрайық	жазып беріңдер сынап тұрындар	жазып берсін сынап тұрсын
--------------------------------	----------------------------------	------------------------------

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазып бермейін	жазып берме	жазып бермесін
сынап тұрмайын	сынап тұрма	сынап тұрмасын

Көпше:

жазып бермейік	жазып бермендер	жазып бермесін
сынап тұрмайық	сынап тұрмандар	сынап тұрмасын

Дағдыландыру. һәр етістен әр трлі сөздер алып, осы үлгі бойынша қосар түрде билік раймен жіктету.

АШЫҚ РАЙ

1) Осы шақ

Үнемді көсемше

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаза беремін	жаза бересің	жаза береді
сынай тұрамын	сынай тұрасың	сынай тұрады

Көпше:

жаза береміз	жаза бересіңдер	жаза береді
сынай тұрамыз	сынай тұрмайсыңдар	сынай тұрады

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жаза бермеймін	жаза бермейсің	жаза бермейді
сынай тұрмаймын	сынай тұрмайсың	сынай тұрмайды

Көпше:

жаза бермейміз	жаза бермейсіңдер	жаза бермейді
сынай тұрмаймыз	сынай тұрмайсыңдар	сынай тұрмайды

Үнемсіз көсемше

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жазып беремін	жазып бересің	жазып береді
сынап тұрамын ²⁶	сынап тұрасың	сынап тұрады
Көпше:		
жазып береміз	жазып бересіңдер	жазып береді
сынап тұрамыз	сынап тұрасыңдар	сынап тұрады

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазып бермеймін	жазып бермейсің	жазып бермейді
сынап тұрмаймын	сынап тұрмайсың	сынап тұрмайды

Көпше:

жазып бермейміз	жазып бермейсіңдер	жазып бермейді
сынап тұрмаймыз	сынап тұрмайсыңдар	сынап тұрмайды

Дағдыландыру. Әр етістен әртүрлі сөздер алып, осы үлгі бойынша қосар түрде ашық райдың осы шағын жіктету.

2) Өткен шақ

Үнемді көсемше:

Болымды түрлері:

Жекеше: 1-ші жақ	2-ші жақ	3-ші жақ
жаза бердім	жаза бердің	жаза берді
сынай тұрдым	сынай тұрдың	сынай тұрды
Көпше:		
жаза берді	жаза бердіңдер	жаза берді
сынай тұрды	сынай тұрдыңдар	сынай тұрды

²⁶ «Тұр» өзгеше түрінде: сынап тұрамын, сынап тұрасың, сынап тұр болады. Өзгеше түрдегі басқа үшеуі де, яғни «жүр», «отыр», «жат» олар да осылайша.

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жаза бермедім	жаза бермедің	жаза бермеді
сынай тұрмадым	сынай тұрмадың	сынай тұрмады

Көпше:

жаза бермедік	жаза бермедіңдер	жаза бермеді
сынай тұрмадық	сынай тұрмадыңдар	сынай тұрмады

Үнемсіз көсемше:

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаза бердім	жазып бердің	жазып берді
сынап тұрдым	сынап тұрдың	сынап тұрды

Көпше:

жазып бердік	жазып бердіңдер	жазып берді
сынап тұрдық	сынап тұрдыңдар	сынап тұрды

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазып бермедім	жазып бермедің	жазып бермеді
сынап тұрмадым	сынап тұрмадың	сынап тұрмады

Көпше:

жазып бермедік	жазып бермедіңдер	жазып бермеді
сынап тұрмадық	сынап тұрмадыңдар	сынап тұрмады

Дағдыландыру. һәр етістен әртүрлі сөздер алып, осы үлгі бойынша қосар түрде ашық райдың өткен шағымен жіктету.

3) Келер шақ

Үнемді көсемше:

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ жаза берермін сынай тұрармын	II-ші жақ жаза берерсің сынай тұрарсың	III-ші жақ жаза берер сынай тұрар
--	--	---

Көпше:

жаза берерміз сынай тұрармыз	жаза бересіндер сынай тұрарсыңдар	жаза берер сынай тұрар
---------------------------------	--------------------------------------	---------------------------

Болымсыз түрлері:

Жекеше

жаза бермеспін сынай тұрмаспын	жаза бермессің сынай тұрмассың	жаза бермес сынай тұрмас
-----------------------------------	-----------------------------------	-----------------------------

Көпше:

жаза бермеспіз сынай тұрмаспыз	жаза бермессіндер сынай тұрмассыңдар	жаза бермес сынай тұрмас
-----------------------------------	---	-----------------------------

Үнемсіз көсемше:

Болымды түрлері:

Жекеше:

I-ші жақ жазып берермін сынап тұрармын	II-ші жақ жазып берерсің сынап тұрарсың	III-ші жақ жазып берер сынап тұрар
--	---	--

Көпше:

жазып берерміз сынап тұрармыз	жазып берерсіндер сынап тұрарсыңдар	жазып берер сынап тұрар
----------------------------------	--	----------------------------

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазып бермеспін сынап тұрмаспын	жазып бермессің сынап тұрмассың	жазып бермес сынап тұрмас
------------------------------------	------------------------------------	------------------------------

Көпше:

жазып бермеспіз жазып бермессіңдер жазып бермес
сынап тұрмаспыз сынап тұрмассыңдар сынап тұрмас

Дағдыландыру: һәр етістен әртүрлі сөздер алып, сол үлгі бойынша қосар түрде ашық райдың келер шағымен жіктету.

ШАРТТЫ РАЙ**Үнемді көсемше:**

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ

жаза берсем
сынай тұрсам

II-ші жақ

жаза берсең
сынай тұрсаң

III-ші жақ

жаза берсе
сынай тұрса

Көпше:

жаза берсек
сынай тұрсақ

жаза берсеңдер
сынай тұрсаңдар

жаза берсе
сынай тұрса

Болымды түрлері:

Жекеше:

жаза бермесем
сынай тұрмасам

жаза бермесен
сынай тұрмасаң

жаза бермесе
сынай тұрмаса

Көпше:

жаза бермесек
сынай тұрмасақ

жаза бермесендер
сынай тұрмасаңдар

жаза бермесе
сынай тұрмаса

Үнемсіз көсемше:

Болымды түрлері:

Жекеше:

жазып берсем
сынап тұрсам

жазып берсең
сынап тұрсаң

жазып берсе
сынап тұрса

Көпше:

жазып берсек	жазып берсеңдер	жазып берсе
сынап тұрсақ	сынап тұрсаңдар	сынап тұрса

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазып бермесем	жазып бермесең	жазып бермесе
сынап тұрмасам	сынап тұрмасаң	сынап тұрмаса

Көпше:

жазып бермесек	жазып бермесеңдер	жазып бермесе
сынап тұрмасақ	сынап тұрмасаңдар	сынап тұрмаса

Дағдыландыру. һәр етістен әртүрлі сөздер алып, осы үлгі бойынша қосар түрде шартты раймен жіктету.

ЕРЕУІЛ РАЙ

Үнемді көсемше:

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаза берсемде	жаза берсеңде	жаза берседе
сынай тұрсамда	сынай тұрсаңда	сынай тұрсада

Көпше:

жаза берсекте	жаза берсеңдерде	жаза берседе
сынай тұрсақта	сынай тұрсаңдарда	сынай тұрсада

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жаза бермесемде	жаза берсеңде	жаза бермеседе
сынай тұрмасамда	сынай тұрмасаңда	сынай тұрмасада

Көпше:

жаза бермесенде жаза бермесендерде жаза бермесесе
сынай тұрмасақта сынай тұрмасандарда сынай тұрмасада

Үнемсіз көсемше:

Болымды түрлері:

Жекеше:

жазып берсемде жазып берсеңде жазып берседе
сынап тұрсамда сынап тұрсаңда сынап тұрсада

Көпше:

жазып берсекте жазып берсеңдерде жазып берседе
сынап тұрсақта сынап тұрсаңдарда сынап тұрсада

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазып бермесемде жазып бермесенде жазып бермесесе
сынап тұрмасамда сынап тұрмасаңда сынап тұрмасада

Көпше:

жазып бермесекте жазып бермесендерде жазып бермесесе
сынап тұрмасақта сынап тұрмасандарда сынап тұрмасада

Дағдыландыру. hәр етістен әртүрлі сөздер алып, осы үлгі бойынша қосар түрде ереуіл раймен жіктету.

РЕНІШ РАЙ

Бұл рай үшін де *жаза бермек*, *сынай тұрмақ* деген сөздерді алып, басқа райлардағы көрсеткен үлгі бойынша үнемді, үнемсіз көсемшенің болымды, болымсыз түрлерінде қосар күйде айтқызу.

Дағдыландыру үшін әр етістен әртүрлі сөздер алып, алдағы үлгілер бойынша реніш раймен жіктету.

Қалау рай, сенімді рай, болжам рай, мұң рай, көніс рай, қайрау рай, азалы рай, теріс рай – бұлар үшін де *жаза бермек, сынай тұрмақ* деген сөздерді алып, басқа райларда көрсеткен үлгі бойынша үнемді, үнемсіз көсемшенің болымды, болымсыз түрлерінде қосар күйде айтқызу.

Дағдыландыру үшін әр етістен әртүрлі сөздер алып, алдағы үлгілер бойынша жіктету.

Ниетті көсемше де үнемді көсемше сияқты, жалғыз-ақ айырмасы сол үнемді көсемшенің жалғауы «а» (жіңішке сөзде «е») һәм «й», ниетті көсемшеде «ғалы» (жіңішке сөзде «гелі»).

ЕСІМШЕ

Есімше дейміз – есім сияқты айтылатын етістіктің түрін, мәселен, *айтушы адам, шабатын ат, жазған хат* дегенде «айтушы», «шабатын», «жазған» деген сөздер есімше болады. Есім сияқты дейтініміз: сын есімше «қандай?» деп сұраймыз.

Есімше үш түрлі: 1) Осы шақтық, 2) Өткен шақтық 3) Ұйғарынды.

Осы шақтық есімше дейміз – осы шақта істеп тұрғанды көрсеткенде, мәселен: *өлең айтушы, бие сауушы, құдық қазушы* деген сияқты сөздер.

Өткен шақтық есімше дейміз – бұрын істелген істі көрсететін іс түрін. Мәселен, *өлең айтқан, бие сауған, құдық қазған* дегендегі «айтқан», «сауған», «қазған» деген сияқты сөздер өткен шақтық есімше болады.

Ұйғарынды есімше дейміз – істеуге ұйғарылған істі көрсету үшін айтылатын сөз түрін. Мәселен, *жазатын хат, сөйлейтін сөз, көретін көз* дегендегі «жазатын», «сөйлейтін», «көретін» деген сияқты сөздер ұйғарынды есімше болады.

Есімшеге есімдер сияқты жалғаулар да, етістіктер сияқты жіктеулер де жалғанады. Жіктегенде де есімдерше жіктеледі. Әуелі есімдерше өзгертіп, сонан соң етістікше өзгертіп қарайық.

ЖАЛҒАУЛАР

Жай қалып

«Барушы», «барған», «баратын»²⁷

Жекеше:	<i>Осы шақтық</i>	<i>Өткен шақтық</i>	<i>Ұйғарынды</i>
Атау	барушы	барған	баратын
Ілік жалғау	барушының	барғанның	баратынның
Барыс жалғау	барушыға	барғанға	баратынға
Табыс жалғау	барушыны	барғанды	баратынды
Жатыс жалғау	барушыда	барғанда	баратында
Шығыс жалғау	барушыдан	барғаннан	баратыннан

Көпшесі:	<i>Осы шақтық</i>	<i>Өткен шақтық</i>	<i>Ұйғарынды</i>
Атау	барушылар	барғандар	баратындар
Ілік жалғау	барушылардың	барғандардың	баратындардың
Барыс жалғау	барушыларға	барғандарға	баратындарға
Табыс жалғау	барушыларды	барғандарды	баратындарды
Жатыс жалғау	барушыларда	барғандарда	баратындарда
Шығыс жалғау	барушылардан	барғандардан	баратындардан

Дағдыландыру. Райларда алынған басқа сөздерді де есімше түрінде алып, осы үлгі бойынша есімдерше жай қалыпта жалғаулату.

Тәуелді қалып

1. Оңаша тәуелдік

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Атау			
Осы шақтық	барушым	барушың	барушысы
Өткен шақтық	барғаным	барғаның	барғаны

²⁷ «Баратын» деген сөз – «бара тұғыннан» қысқарған сөз. Сондықтан екеуінің қайсысын айтса да, жазса да хате болмайды.

Ұйғарынды	баратыным	баратының	баратыны
Ілік жалғау			
Осы шақтық	барушымның	барушыңның	барушысының
Өткен шақтық	барғанымның	барғаныңның	барғанының
Ұйғарынды	баратынымның	баратыныңның	баратынының
Барыс жалғау			
Осы шақтық	барушыма	барушыңа	барушысына
Өткен шақтық	барғаныма	барғаныңа	барғанына
Ұйғарынды	баратынына	баратыныңа	баратынына
Табыс жалғау			
Осы шақтық	барушымды	барушыңды	барушысын
Өткен шақтық	барғанымды	барғаныңды	барғанын
Ұйғарынды	баратынымды	баратыныңды	баратынын
Жатыс жалғау			
Осы шақтық	барушымда	барушыңда	барушысында
Өткен шақтық	барғанымда	барғаныңда	барғанында
Ұйғарынды	баратынымда	баратыныңда	баратынында
Шығыс жалғау			
Осы шақтық	барушымнан	барушыңнан	барушысынан
Өткен шақтық	барғанымнан	барғаныңнан	баратынынан
Ұйғарынды	баратынымнан	баратыныңнан	баратынынан

Көпше: I-ші жақ II-ші жақ III-ші жақ

Атау

Осы шақтық	барушыларым	барушыларың	барушылары
Өткен шақтық	барғандарым	барғандарың	барғандары
Ұйғарынды	баратындарым	баратындарың	баратындары
Ілік жалғау			
Осы шақтық	барушыларымның	барушыларыңның	барушыларының
Өткен шақтық	барғандарымның	барғандарыңның	барғандарының
Ұйғарынды	баратындарының	баратындарыңның	баратындарының
Барыс жалғауы			
Осы шақтық	барушыларыма	барушыларыңа	барушыларына
Өткен шақтық	барғандарыма	барғандарыңа	барғандарына
Ұйғарынды	баратындарыма	баратындарыңа	баратындарына
Табыс жалғауы			
Осы шақтық	барушыларымды	барушыларыңды	барушыларын

Өткен шақтық	барғандарымды	барғандарыңды	барғандарын
Ұйғарынды	баратындарымды	баратындарыңды	баратындарым
Жатыс жалғау			
Осы шақтық	барушыларымда	барушыларыңда	барушыларыда
Өткен шақтық	барғандарымда	барғандарыңда	барғандарында
Ұйғарынды	баратындарымда	баратындарыңда	баратындарында
Шығыс жалғау			
Осы шақтық	барушыларымнан	барушыларыңнан	барушыларынан
Өткен шақтық	барғандарымнан	барғандарыңнан	барғандарынан
Ұйғарынды	баратындарымнан	баратындарыңнан	баратындарынан

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша басқа сөздерді есімше түрінде алып, оңаша тәуелдік қалыпта жалғаулату.

II. Ортақ тәуелдік

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Атау			
Осы шақтық	барушымыз	барушыңыз	барушысы
Өткен шақтық	барғанымыз	барғаныңыз	барғаны
Ұйғарынды	баратынымыз	баратыныңыз	баратыны
Ілік жалғау			
Осы шақтық	барушымыздың	барушыңыздың	барушысының
Өткен шақтық	барғанымыздың	барғаныңыздың	барғанының
Ұйғарынды	баратынымыздың	баратыныңыздың	баратынының
Барыс жалғау			
Осы шақтық	барушымызға	барушыңызға	барушысына
Өткен шақтық	барғанымызға	барғаныңызға	барғанына
Ұйғарынды	баратынымызға	баратыныңызға	баратынына
Табыс жалғау			
Осы шақтық	барушымызды	барушыңызды	барушысын
Өткен шақтық	барғанымызды	барғаныңызды	барғанын
Ұйғарынды	баратынымызды	баратыныңызды	баратынын
Жатыс жалғау			
Осы шақтық	барушымызда	барушыңызда	барушысында
Өткен шақтық	барғанымызда	барғаныңызда	барғаныңда

Ұйғарынды баратынымда баратыныңызда баратыныңда
Шығыс жалғау

Осы шақтық барушымыздан барушыңыздан барушысынан

Өткен шақтық барғанымыздан барғаныңыздан барғанынан

Ұйғарынды баратынымыздан баратыныңыздан баратынынан

Көпше: I-ші жақ II-ші жақ III-ші жақ

Атау

Осы шақтық барушыларымыз барушыларыңыз барушылары

Өткен шақтық барғандарымыз барғандарыңыз барғандары

Ұйғарынды баратындарымыз баратындарыңыз баратындары

Ілік жалғау

Осы шақтық барушыларымыздың барушыларыңыздың барушыла-
рының

Өткен шақтық барғандарымыздың барғандарыңыздың барғанда-
рының

Ұйғарынды баратындарымыздың баратындарыңыздың баратын-
дарының

Барыс жалғау

Осы шақтық барушыларымызға барушыларыңызға барушыларына

Өткен шақтық барғандарымызға барғандарыңызға барғандарына

Ұйғарынды баратындарымызға баратындарыңызға баратындарына

Табыс жалғау

Осы шақтық барушыларымызды барушыларыңызды барушыларын

Өткен шақтық барғандарымызды барғандарыңызды барғандарын

Ұйғарынды баратындарымызды баратындарыңызды баратындарын

Жатыс жалғау

Осы шақтық барушыларымызда барушыларыңызда барушыларында

Өткен шақтық барғандарымызда барғандарыңызда барғандарында

Ұйғарынды баратындарымызда баратындарыңызда баратындарында

Шығыс жалғау

Осы шақтық барушыларымыздан барушыларыңыздан барушыларынан

Өткен шақтық барғандарымыздан барғандарыңыздан барғандарынан

Ұйғарынды баратындарымыздан баратындарыңыздан баратындарынан

Дағдыландыру. Басқа сөздерді алып, осы үлгі бойынша есімше түрінде ортақ тәуелдік қалыпша жалғаулату.

1) Жіктеу (жай түрде)²⁸

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Осы шақтық	барушымын	барушысың	барушы
Өткен шақтық	барғанмын	барғансың	барғанды
Ұйғарынды	баратынмын	баратынсың	баратынды

Көпше:

Осы шақтық	барушымыз	барушысыңдар	барушыды
Өткен шақтық	барғанбыз	барғансыңдар	барғанды
Ұйғарынды	баратынбыз	баратынсыңдар	баратынды

Дағдыландыру: Басқа сөздерді есімше түрінде алып, осы үлгі бойынша жіктету.

2) Жіктеу (косар түрде)

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Осы шақтық	барушы едім	барушы едің	барушы еді
Өткен шақтық	барған едім	барған едің	барған еді
Ұйғарынды	баратын едім	баратын едің	баратын еді

Көпше:

Осы шақтық	барушы едік	барушы едіңдер	барушы еді
Өткен шақтық	барған едік	барған едіңдер	барған еді
Ұйғарынды	баратын едік	баратын едіңдер	баратын еді

Дағдыландыру. Басқа сөздерді есімше түрінде алып, осы үлгі бойынша жіктету.

Ескерту. Есімшеге «еді» қосылып айтылса, бұрынғы істі көрсетеді. Сондықтан ол түрін «бұрынғылық» дейміз, есімшеге «екен» қосылып айтылса, баяғы істі көрсетеді: сондықтан бұл түрін «баяғылық» дейміз, мәселен: *барушы едім, барушы едің, барушы еді* – бұлар бұрынғылық. *Барған екенмін, барған екенсің, барған екен* – бұлар баяғылық.

²⁸ Бұлайша жіктеу атауыш сөздердің бәрінде де бар.

ЕТІСТІКТЕН ТУҒАН СӨЗДЕР

Етістіктің түпкі түрі сабақты һәм салтаң етіс. Осы екі етістің түбіріне түрлі жұрнақтар жалғанып, түрлі сөздер туады. Етіс жұрнақтар: 1. Бір етістен екінші етістік сөздер туғызады. 2. Етістерден басқа есімдік сөздер туғызады. Сабақты етіс пен салтаң етістен басқалары туынды етіс.

Туынды етістердегі жұрнақтар:

1. «-с» жұрнақ (ұр–ұрыс, күре–күрес, соқ–соғыс)
2. «-н» жұрнақ (жу–жуын, тара–таран, бақ–бағын)
3. «-дыр» (-тыр) жұрнақ (қаз–қаздыр, қал–қалдыр, айт–айт-тыр)
4. «-қыз» (-ғыз, -кіз, -гіз) жұрнақ (жатқыз, барғыз жеткіз, бергіз)
5. «-л» жұрнақ (ас–асыл, жек–жегіл)
6. «-т» жұрнақ (құла–құлат, ер–ерт, құры–құрт).
7. «-тыр» жұрнақ (құла–құлаттыр, сұра–сұраттыр, күре–күреттір).
8. «-стыр» (ұр–ұрыстыр, соқ–соғыстыр, күре–күрестір).
9. «-қыла» (-ғыла, -кіле, -гіле) жұрнақ (шап–шап–қыла, жу–жуғыла, кес–кескіле, тіл–тілгіле).
10. «-ыңқыра» -(іңкіре) жұрнақ (ал–алыңқыра, барың–қыра, беріңкіре, жүріңкіре). Бұлар етіс жұрнақтары деп аталады.

Етістіктен туатын басқа сөздердегі жұрнақтар:

1. «-у», «-м», «-с», «-ш» жұрнақтар етістік түбіріне жалғанып, сол етістік көрсететін ісін атайды. Мәселен: *сұра–сұрау, сау–сауу, айт–айту*²⁹ *оқы–оқу, ал–алым, біл–білім, өл–өлім, ас–асым, сау–сауым, бар–барыс, жүр–жүріс, қу–қуыс, қара–қарас, қуан–қуаныш.*

²⁹ Етістік түрінің аяғы дауыссыз дыбыс я «й», «у» болса, жұрнақ екі «уу» болып жалғанады.

Дағдыландыру. *Тұр, қос, қой, саба, сана, бу* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, «у», «м», «а», «й» жұрнақтарын жалғату.

2. «-ымсақ» (-імсек), «-аған» (-еген), «-шақ» (-шек), «-қақ» (-ғақ) жұрнақтар етістік түбірлеріне жалғанып, сол етістік көрсететін істі істеуге заттың сүйегіне біткен мінезін атайды. Мәселен: *ал-алымсақ, кел-келімсек, қаш-қашаған, көр-көреген, ұрын-ұрыншақ, ерін-еріншек, ұрыс-ұрысқақ, сын-сынғақ.*

Дағдыландыру. *Жара, бер, қап, кет, теп, ұмыт, жи-рен, теріс-оң* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, әлгі жұрнақтарды жалғату.

3. «-қыш» (-ғыш, -кіш, -гіш) «-қыр» (-ғыр, -кір, -гір) жұрнақтар етістік түбірлеріне жалғанып, сол етістік көрсететін істі істеуге жанды нәрсе болса, ұсталығын, икемділігін атайды, жансыз нәрсе болса, сол іске қолайлы, жақсылығын атайды яки әншейін сол іске құрал нәрселігін атайды. Мәселен: *жанды нәрселер туралы:* айт-айтқыш, сой-сойғыш, кес-кескіш, көр-көргіш, тап-тапқыр, ал-алғыр, үш-үшкір, біл-білгір. *Жансыз нәрселер туралы:* ақ-аққыш, жан-жанғыш, өс-өскіш, сын-сынғыш, тұт-тұтқыр, өт-өткір, бас-басқыш, сыпыр-сыпырғыш, сұрт-сұрткіш, кер-кергіш.

Дағдыландыру. *Ат, сау, қыс, ұт, күл, жсау, тұт, өң, көн, тес* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, әлгі жұрнақтарды жалғату.

4. «-уыш», «-гі», «-қ» (-к) жұрнақтар етістік түбірлеріне жалғанып, сол етістік көрсететін іске құралдығын атайды. Мәселен: *ора-орауыш, бұр-бұрғы, сүз-сүзгі, тара-тарак, төсе-төсек.*

Дағдыландыру. *Тырна, қыр, тая, ес* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, әлгі жұрнақтарды жалғату.

Ескерту. «-к» (-к) жұрнақ басқа мағынада да жалғанады, мәселен: *аш-ашық, тес-тесік, ұш-ұшық, кет-кетік* уа ғайри сондай.

5. «-қын» (-ғый), «-ма» (-ба, -ме, -бе), «-мал», «-мақыл» (-бақыл, -мекіл, -бекіл) жұрнақтар етістік түбірлеріне жалғанып, сол етістік көрсететін істің түрін атайды: *тас-тасқын,*

қыр–қырғын, сал–салма, тарт–тартпа, өр–өрме, кес–кеспе, тасы–тасымал, айны–айнымал, таста–тастамақыл, ат–атпақыл, шерт–шертпекіл, иір–иірмекіл.

Дағдыландыру. *Қаш, шал, сана, орама, бас, тер, сез* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, әлгі жұрнақтарды жалғату.

6. «-ақ» (-ек), «-н» жұрнақтар етістік түбірлеріне жалғанып, сол етістік көрсететін істерден өнген затты атайды, мәселен: *қаш–қашақ, кес–кесек, шап–шабын, ек–егін.*

Дағдыландыру. *Қос, қон, жат, бөл, ақ, жек, шық* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, жалғату.

7. «-лық» (-лік) жұрнақ етістіктің келер шақ түріне жалғанып, сол етістік көрсететін істі істеуге тұрарлық күйін атайды. Мәселен: *барар–барарлық, көрер–көрерлік.*

Дағдыландыру. Келер шақ түрдегі етістіктерді алып «-лық» (-лік) жұрнағын жалғату.

8. «-уыл» (-уіл) жұрнақ етістікке жалғанып, сол етістік көрсететін істі істеушіні атайды. Мәселен: *жаса–жасауыл, жорт–жортуыл, бөге–бөгеуіл.*

Сол мағынада етістіктің келер шақ түріне «-ман» (-мен) жұрнақ жалғанады. Мәселен: *алар–аларман, берер–берермен.*

Дағдыландыру. Етістіктің түбірлерін һәм келер шақ түрлерін алып, «-уыл» (-уіл) һәм «-ман» (-мен) жұрнақтарды жалғату.

ҮСТЕУ

Үстеу дейміз – сын есім, сан есім, есімдік, етістік сөздерді толықтыру, күшейту үшін айтылатын сөздерді. Мәселен: *«тым жақсы», «он есе», «тап өзі», «әрең келдім»* уа ғайри сондай.

«Қалай?» – «тым жақсы», «қанша?» – «он есе», «қайсысы?» – «тап өзі», «қайттің?» – «әрең келдім».

Қазақ тілінде түпкі үстеу сөздер тіпті аз. Көбінесе, үстеу мағынасында басқа есімдерден, есімдіктен, етістіктен шыққан сөздер жүреді. Әуелі түпкі үстеу сөздерді алып қарайық:

Сан есім һәм есімді күшейтуші үстеулерді *жай үстеу*

дейміз, олар мынау: *әбден, тым, тіпті, хас, сірә, есе, тап, нақ, нағыз, әрең, дәл, дөп, дейім, әрі, бері, әбден, бұрын, енді, мана, әні, міне, ең, ылғи, таман, сайын, әлі, жария, жорта, дік.*

Дағдыландыру. Осы үстеулерге жалғас айтарлық сан есім, сын есім, есімдік, етістік сөздер тапқызып, айтқызу.

Үстеу бес түрлі: 1) Нықтаулық. 2) Сынаулық. 3) Өлшеулік. 4) Мезгілдік. 5) Мекендік.

1. НЫҚТАУЛЫҚ ҮСТЕУ

Нықтаулық үстеу дейміз – басқа сөздердің мағынасын нығыздау үшін айтылатын сөздерді. Мәселен: *ең жақсы, бек нашар, әбден қанды, тым шабан, өте тығыз, тіпті қысқа, тап өзі, нақ сол, нағыз арзан, дәл тиді, дөп келді, дәлме-дәл он кісі, хас жаман, қасақана айтты, әдейі айтпады, жүдә шаршады, тікелей қоя берді, әсіресе мақтағаны.* Көбінесе қарап отырғаны. Осындағы ірі³⁰ хариіптермен жазылған сөздер нықтаулық үстеу болады. Бұлардан басқа да сөздердің мағынасын күшейтетін, нықтайтын сөздер нықтаулық үстеу болады.

Дағдыландыру. Осындағы нықтаулық үстеулердің қасындағы сөздердің орнына лайық басқа сөздерді қойғызып айтқызу һәм жазғызу.

2. СЫНАУЛЫҚ ҮСТЕУ

Сынаулық үстеу дейміз – істің сынын көрсететін сөздерді. Сынаулық үстеу болатын – зат есім, сын есім, есімдік, етістік сөздер. Бұлардың үстеу екен-еместігін сұраудан айырамыз. Сынаулық үстеу сұрауы: *қалай? қалайша?* Осы сұрауға жауап болмаған сөз үстеу болмайды.

Жақсы оқиды, жаман жазады, сыбай қонады, жаяу жүреді дегенде ірі жазылған сөздер *қалай?* деп сұрағанға жауап болып

³⁰ Қазіргі ирек шрифтіпен берілген сөздер (*Құраст.*)

тұр (оқиды қалай? – жақсы, жазады қалай? – жаман, қонады қалай? – сыбай, жүреді қалай? – жаяу). Бұлар үстеу орнына жүретін сын есімдері.

Шалқасынан түсті, етбетінен құлады, орысша айтуы, адамша сөйледі дегенде ірі жазылған сөздер қалай? деп сұрағанға жауап болып тұр (түсті қалай? – шалқасынан, құлады қалай? – етбетінен, сөйледі қалай – адамша). Бұлар үстеу орнына жүретін зат есімдер.

Екі-екіден бөлді, үш-үштен алды, төрт-төрттен қойды, он-оннан санады, жиырмадан үлестірді дегенде ірі жазылған сөздер қалай? деп сұрағанға жауап болып тұр (бөлді қалай? – екі-екіден, алды қалай? – үш-үштен, қойды қалай? – төрт-төрттен, санады қалай? – он-оннан, үлестірді қалай? – жиырмадан). Бұлар орнына жүретін сан есімдер.

Олай айтпады, *солай* сөйледі, *бұлайша* етпелік, *сеніңше* болсын, *біздерше* ойламапты дегенде ірі жазылған сөздер қалай? қалайша? деп сұрағанға жауап болып тұр (Айтпады қалай? – солай, сөйледі қалай? – солай, етпелік – қалайша? – олайша, болсын қалайша? – сеніңше ойламапты қалайша? – біздерше). Бұлар үстеу орнына жүретін есімдіктер.

Саулап жанды, *жантайып* жатты, *еңкейіп* қарады, *еңіреп* жылады дегенде ірі жазылған сөздер қалай? деп сұрағанға жауап болып тұр (жанды қалай? – саулап, жатты қалай? – жантайып, қарады қалай? – еңкейіп, жылады қалай? – еңіреп). Бұлар үстеу орнына жүретін етістіктің көсемше түрлері.

Дағдыландыру. Мұндағы көрсетілгеннен басқа сынаулық үстеу орнына жүретін атаушы сөздер тапқызып жаздыру.

3. ӨЛШЕУЛІК ҮСТЕУ

Өлшеулік үстеу дейміз – сынның я істің шамасын көрсететін сөздерді. Өлшеулік үстеу болатын зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік сөздер. Бұлардын да үстеу екен-еместігін сұраудан айырамыз. Өлшеулік үстеу сұраулары: *қанша? неше есе?* Осы сұрауларға жауап болмаған сөз өлшеулік үстеу болмайды.

Түске шейін ұйықтады, *кешке дейін* жатты, *ауылға шейін* қуды дейміз. «Түске шейін», «кешке дейін», «ауылға шейін» деген сөздер қанша? деп сұрағанға жауап болады, (ұйықтады қанша? – түске шейін, жатты қанша? – кешке дейін, қуды қанша? – ауылға шейін). Бұлар үстеу орнындағы зат есім сөздер.

Аз берді, *көп* алды дейміз. «Аз», «көп» деген сөздер қанша? деп сұрағанға жауап болады, (берді қанша? – аз, алды қанша? – көп). Бұлар үстеу орнындағы сын есім сөздер.

Екі есе артық, *бес есе* кем дейміз. «Екі есе», «бес есе» деген сөздер неше есе? деп сұрағанға жауап болады, (артық неше есе? – екі есе, кем неше есе – бес есе). Бұлар үстеу орнындағы сан есім сөздер.

Сонша әдемі, *мұнша* кешікті, *онша* шапшаң емес дейміз. «Сонша», «мұнша», «онша» деген сөздер қанша деп сұрағанға жауап болады (қанша әдемі? – сонша әдемі, кешікті қанша? – мұнша, шапшаң емес қанша? – онша).

Бұлар үстеу орнындағы есімдіктер.

Тойғанша жеді, *қанғанша* ішті, *жеткенше* шапты «Тойғанша», «қанғанша», «жеткенше» деген сөздер қанша? деп сұрағанға жауап болады (жеді қанша? – тойғанша, ішті қанша? – қанғанша, шапты қанша? – жеткенше).

Бұлар үстеу орнындағы етістік сөздер.

Дағдыландыру. Мұндағы көрсетілгеннен басқа өлшеулік үстеу орнына жүретін сөздер тапқызып жаздырту.

4. МЕЗГІЛДІК ҮСТЕУ

Мезгілдік үстеу дейміз – істің мезгілін көрсететін сөздерді. Мезгілдік үстеу болатын зат есім, есімдік, етістік сөздер. Бұлардың үстеу екен-емесін сұраудан айырамыз. Мезгілдік үстеу сұраулары қашан? қашаннан? Бұл сұрауларға жауап болмаған сөз мезгілдік үстеу болмайды.

Атам заманнан солай, *күн сайын* толады дейміз. «Атам заманнан», «күн сайын» деген сөздер қашаннан? қашан? деп сұрағанға жауап болады (қашаннан солай? – атам заманнан,

қашан толады – күн сайын). Бұлар үстеу орнындағы зат есім сөздер.

Мұнан басқа туынды һәм түпкі үстеулер бар. Мәселен: *бүгін, кеше, ертең, биыл, бүрсі күн (бұрнағы күн), бұрнағы жыл, алдыңғы күн, алдыңғы жыл, соңыра, қашаннан, ілезде* (бұлар туынды үстеу), *бұрын, мана, әлі, тағы, дәйім, дереу* (бұлар түпкі мезгілдік үстеулер).

Дағдыландыру. Мұндағы көрсетілгеннен басқа мезгілдік үстеу орнына жүретін атауыш сөздер тапқызып, жаздырту.

5. МЕКЕНДІК ҮСТЕУ

Мекендік үстеу дейміз – істің мекенін көрсететін сөздерді. Мекендік үстеу болатын зат есім, сын есім, есімдік, етістік сөздер. Бұлардың мекендік үстеу екен-емесін сұраудан айырамыз. Мекендік үстеу сұраулары: қайда? қайдан? Бұл сұрауларға жауап болмаған сөздер мекендік үстеу болмайды.

Тыста жатыр, *қалаға* барды, *жайлаудан* қайтты дейміз. «Тыста», «қалаға», «жайлаудан» деген сөздер қайда?, қайдан? деп сұрағанға жауап болады (жатыр қайда? – тыста, барды қайда? – қалаға, қайтты қайдан? – жайлаудан). Бұлар үстеу орнындағы зат есім сөздер.

Онда бармады, *мұнда* келді дейміз. «Онда», «мұнда» деген сөздер қайда? қайдан? деп сұрағанға жауап болады (бармады қайда? – онда, келді қайда? – мұнда). Бұлар үстеу орнындағы есімдіктер.

Дағдыландыру. Мұндағы көрсетілгеннен басқа мекендік үстеу орнына жүретін атауыш сөздер тапқызып жаздырту.

ДЕМЕУ

Демеу дейміз – сөздің я сөйлемдердің арасын үйлестіруге демеу болатын сөздерді. Қазақ тілінде түбір демеу сөздер, тіпті жоқ қасында. Мәселен: **Сұрау демеу:** *ма, ба, ме, бе, да; Жай демеу:* *гой, ақ, әше, бәсе, әлде, та, тағы, бәлкім.* Көбінесе демеу

орнына басқа сөздер жүреді. Басқа сөздер дегенде демеу орнына есімдік пен етістік екеуінің біте қайнаған сияқты қосылған түрлері әсіресе көп жүреді. Мысал: *үйткені* (олай еткені дегеннен қысқарған), *үйтпесе* (олай етпесе), *үйткенде* (олай еткенде), *үйтпесіне* (олай етпесіне), *үйткенше* (олай еткенше), *сүйтіп* (солай етіп), *сүйтседе* (солай етседе), *сүйткенде* (солай еткенде), *сүйткен сайын* (солай еткен сайын), *қайткенде* (қалай еткенде), *қайткенде де* (қалай еткенде де), *әйтпесе* (алай етпесе), *немесе* (не емес болса), *әйтсе де* (алай етсе де).

Бұлардан басқа демеу орнында толық күйінде айтылмаған етістік һәм басқа сөздер де бар. Мәселен: *олай болса, олай болғанда, солай болған соң, болмаса, негұрлым, соғұрлым, неге десем* уа ғайри сондай сөздер.

Демеу орнына «мен» (бен) жалғаулық та жүреді.

Басқа жұрнақ демеу сөздерінен қазаққа кіріп, сіңіскен: *һәм, я, яки, егер, уа*. Сұрау демеуден басқалары өзге сөзге қосылмай жазылады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің арасындағы демеу сөздерді тапқызу.

Бара ма, бармай ма – белгісіз. Барамыз ғой, барған соң көреміз ғой. Соның айтқаны-ақ болсыншы. Сен келмейді екенсің, әше мен барайын. Бәсе, солай болса керек. Әлде сен оқымадың ба? Мен бара алмасам, бәлкім өзің келерсің. Түріне қарағанда малы жоқтай ғой. Ол кешке келетін шығар, үйткені жылқыны да көре қайтатын шығар. Жайлауға көшетін болдық, үйтпесе малы тұратын емес. Қонақ келіп шыға алмадым, әйтпесе мана келетін едім. Су өткел бермес, үйткенде не қылмақпыз? Ағын бөгетті бұза беретін, үйтпесіне амал табу керек. Кеш барсақ, кеш келеді екенбіз, үйткенше ерте барып, ерте келейік. Түлкі талай жалтарып, айлалады, сүйтсе де тазы қоймады. Ол мені көп алдағаны бар, сүйткен үшін сенбеймін. Қайткенде жақсы болар екен? – қайткенде де жақсы болмас. Ол өзі барар, үйтпесе сен бар. Жүре тұрсын немесе күте тұрсын. Әйтсе де болады екен. Үйтпесіне қоймады.

ЖАЛҒАУЛЫҚТАР

Жалғаулық дейміз – жалғау орнына жүріп, жалғау сияқты басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайтын сөздерді. Жалғаулық сөздер қазақ тілінде аз. Болғаны мынау-ақ: *менен* (бенен, мен, бен), *үшін, шейін, дейін, таман, сайын, гөрі, арқылы, мақырыпты, туралы*.

Көбінесе, жалғаулықтар орнына басқа сөздер жүреді. Мәселен: *әрі, бері, соң, бойы, бойын, бөтен, басқа, өзге, орнына, басына, қасына, жанына, маңайына, қасында* уа ғайри сондай сөздер.

Ескерту. *Шейін, дейін* жалғаулықтар барыс жалғаудан соң қойылады, *гөрі* жалғаулық шығыс жалғаудан соң қойылады, басқалары жалғаусыз түрінің соңынан қойылады. Жалғаулық орнына жүретін сөздердің: *әрі, бері, соң, бөтен, басқа, өзге* дегендері шығыс жалғаудан соң қойылады, *бой, бойын* дегендер табыс жалғаудан соң я тікелей жалғаусыз түрінен соң қойылады, басқалары ілік жалғаудан соң я тіпті жалғаусыз түрінен соң қойылады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің соңынан жалғаулықтарды я жалғаулықтар орнына жүретін сөздерді қойып жаздырту.

Құдай, Алла, әулие, періште, пайғамбар тамұқ, кісі, адам, жан, дене, бас, шаш, маңдай, ми, желке, бет, жүз, көз, қарашық, көз-қабак, кірпік, құлақ, жас, қас, мұрын, желбезек, ауыз, ерін, тіл таңдай, азу, ақыл азу, түп азу, самай, иек, жақ, сақал-мұрт, ата сақал, миық, езу, мойын, кеуде, көкірек, омырау, төс, тамақ, алқым, өндірішек, ұша қабырға, омыртқа, өкпе, бауыр, жүрек, қолқа, от, ұйқы қарын, жұлын, тамыр, қара тамыр, күре тамыр, бауыр, ішек-қарын, ішек бүйен, ұлтабар, қатпаршақ, тақия қарын, таз қарын, шандыр, шажырқай, талақ, кіндік, құрсақ, қол, аяқ, арқа, жауырын, білек, йық, иін, қар, шынтақ, саусақ, шеміршек, сіңір, сүйек, жілік, жамбас, балтыр, тізе, сан, қоң, таң, борбай, бақай, өкше, тобық, топай асық, мойын омыртқа, арқа омыртқа (қара омыртқа), бел омыртқа, құйымшақ, кеңірдек, көмей, жұтқыншақ, бүйрек, алақан, бармақ, тырнақ.

ОДАҒАЙ

Одағай дейміз – одағайланып, оңаша айтылатын сөздерді. Одағай сөздер қазақ тілінде көп. Барша шапшаң болған істі көрсету үшін айтылатын, барша шабыттау үшін айтылатын, барша жекіру, ақыру, тыйу, қайыру, тоқтату, басу, жұбату үшін айтылатын, барша қуаныш, реніш, кейістік, уайым, қайғы, күйінгенде, сүйінгенде, қорыққанда, шошығанда, танданғанда, тамсанғанда, жан я тән күйзелгенде, қиналғанда я рахаттанғанда айтылатын сөздер һәм шығатын дыбыстар – бәрі одағай болады. Солай болған соң да одағай бірнеше тапқа бөлінеді.

1. **Ілездік одағай:** *лап, шап, жұлт, жалт, зып, сып, дік, күмп, дүре, күрс, мырс, қалт, бырт, кірт, кілт, шақ, тақ, шық, зырқ, дүңк, сап, қып, жып* уа ғайри осындай сөздер (лап етіп, шап етіп дегендегі сияқты).

2. **Еліктеу одағай:** *шыр-шыр! быр-быр! сықыр-сықыр, сылдыр-сылдыр! күлдір-күлдір! былдыр-былдыр! дыбыр-дыбыр! қарқ-қарқ! қаңқ-қаңқ! сұңқ-сұңқ! шық-шық, күмп-күмп, дүңк-дүңк! пыс-пыс!* уа ғайри сондай сөздер.

3. **Шақырыс одағай:** *Адамды шақырғанда* әй! «аттан! һәм ұран сөздер, һәр жүздің, һәр рудың, һәр атаның шақыратын өз ұрандары болғандықтан, қазақ ұран сөздері басқа-басқа. Бірақ қазақ біткеннің бәріне бірдей жалпы ұраны «Алаш!». *Малды шақырғанда* түйеге – күс-күс!, жылқыға – құру-құру!, сиырға – ау-қау!, қойға – пышайт-пышайт!, ешкіге – шөре-шөре-ау!, итті шақырғанда – ка-ка!, көйт-көйт!, құсты шақырғанда – қайт-кел!, мысықты шақырғанда – мыс-мыс!

Суға шақырғанда, түйеге – сорап-сорап, жылқыға ысқыр-ғылайды, сиырға – шәум-шәум!, қойға һәм ешкіге – құрай-құрай!, итке – күш-күш!, мысыққа – міш-міш!

Жекіргенде адамға – тек! тәйт! қой!, түйеге – шоқ, жылқыға – құрр! құрр!, сиырға – өк! өк!, қойға – шәйт! шәйт!, итке – кет!, мысыққа – бырс!

Мейіріммен я жұмсақ раймен айтқанда, адамға – қарағым!, өкпем!, сәулем!, жаным!, жүрегім!, қалқам!, қарашығым!, айналайын!, садағаң кетейін!, құрбандығың болайын!³¹

³¹ Баланы бөпелегенде, үлкенге жалынғанда да осы сөздер айтылады.

Мал турасында түйеге – шөк, жануар, шөк!, жылқыға – құр, жануар, құр!, сиырға – әукім!, әукім!, қойға – қош, жануар!, итке – күшім!, күшім!, мысыққа – мышым!, мышым!; *күйзелгенде*: ух!, ах!, ай! (жаным-ай), *қуанғанда*: алақай!; *рахаттанғанда*: айқай-қай!, *кейінгенде*: ой, тәңірі-ай! қойшы!; *жақтырмағанда*: апырым-ау!, жаным-ау!, жарықтық-ау!, шіркін-ау!, отағасы-ау!, ойбай-ау!; *күйінгенде*: айырым-ай!, құдай-ай!, ойбай-ай!; *сыйынғанда*: а, Құдай!, а, аруак!, а, бабам пәленше!, я Құдай!, я әруак!, я, бабам пәленше! (тілегенде де осы сөздер айтылады); *қорыққанда*: ойбай!, Алла!; *таңырқағанда*: пай-апырым-ай!, ах!, шіркін-ай, ах!; *өкінгенде*: қап!, ах!; *қайғырғанда*: ух!; *опық жегенде*: әттегене-ай! (әттең ғана-ай); *кіжінгенде*: әттен!, әттең ғана!; *ұнатқанда*: әйа!; *қостағанда*: ой,пәлі!; *сүйінгенде*: бәрекелде (бәраһ Алла), жарайды!; *алғыс бергенде*: көп жаса!, жасың ұзақ болсын; *әйел сәлем еткенде*: көп жаса!, ұл тап!; *қарғағанда*: Құдай ұрсын!, аруак атсын!, ант соқсын!; *сөйлес қылғанда*: үйде кім-ау!, сөйлеселік-ау!; *көрмей сұрағанда*: Бұ қайсың-ай!; *бала тербеткенде*: әлди! әлди!; жетелегенде: *ал! қанекей!*

ОДАҒАЙДАН ТУҒАН СӨЗДЕР

Одағайдан сөз екі түрлі туады. Басқа сөздер одағайдан көмекші етістік һәм жұрнақ арқылы туады; Етістік арқылы, мәселен: *лап ету, шап ету, жалт ету, жылт ету, зып ету, сып ету, дік ету, күмп ету, ду ету, күрс ету, мырс ету, қылт ету, барт ету, кірт ету, кілт ету, тырс ету, шақ ету, тақ ету, шық ету, тақ ету, зырқ ету, дік ету, сап ету, қып ету, жып ету.*

Жұрнақ арқылы мәселен: *лапылдау, шапылдау, жалтылдау, жылтылдау, зыпылдау, сыпылдау, дікілдеу, күмпілдеу, дүрсілдеу, күрсілдеу, мырсылдау, қылтылдау, сыртылдау, кіртілдеу, кілтілдеу, тырсылдау, шықылдау, тақылдау, шиқылдау, қытылдау, жылпылдау.*

Еліктеу одағайдан да осылайша етістік һәм жұрнақ арқылы туады. Етістік арқылы, мәселен: *шыр-шыр ету, быр-быр ету, сықыр-сықыр ету, сылдыр-сылдыр ету, күлдір-күлдір ету,*

былдыр-былдыр ету, дыбыр-дыбыр ету, қарқ-қарқ ету, қаңқ-қаңқ ету, сұңқ-сұңқ ету, шық-шық ету, маңқ-маңқ ету, күмп-күмп ету, дүңк-дүңк ету, пыс-пыс ету.

Жұрнақ арқылы, мәселен: *шырылдау, бырылдау, сыпырлау, салдырлау, күлдірлеу, қаңқылдау, сұңқылдау, шықылдау, маңқылдау күмпілдеу, дүңкілдеу, пысылдау.*

Шақырыс одағайлардан жұрнақ арқылы ғана туады. Мәселен: *аттандау, алаштау, көс-көстеу, құраулау, ауқаулау, бышайттау, шөре-шөрелеу, көйт-көйттпеу, қайткелдеу, мысмыстау, сораптау, шәйімдеу, құрайлау, күш-күштеу, мышмыштау.*

Мұнан басқа одағайлардан туатын сөздер: *апырымдау, ойбайлау, ахылау, ухілеу, әлдилеу* уа ғайри сондайлар.